

ХУҚУҚШУНОСЛИК

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ЮРИДИК КАДРЛАРНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР БЎЙИЧА
ПРОФЕССИОНАЛ ЎҚИТИШ МАРКАЗИ

ҲУҚУҚШУНОСЛИК

кайта тайёрлаш ва малака ошириш
йўналиши

“ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ”

модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

- Тузувчилар:**
- С.Муратаев – ТДЮУ Давлат ва ҳуқуқ назарияси кафедраси мудири, ю.ф.н.
 - Ф.Махмудов – ТДЮУ ҳузуридаги Профессional ўқитиш маркази директор ўринбосари
- Такризчилар:**
- Ф.Мухитдинова – ТДЮУ Давлат ва ҳуқуқ назарияси кафедраси профессори, ю.ф.д.
 - О.Хусанбоев – ТДЮУ Давлат ва ҳуқуқ назарияси кафедраси доценти, ю.ф.н.

Ўқув-услубий мажмуа Тошкент давлат юридик университети кенгашининг 2020 йил _____ даги _____-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА:

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	14
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР	23
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	100
V. КЕЙСЛАР БАНКИ	104
VI. ГЛОССАРИЙ	111
VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	127
VIII. ТАҚРИЗЛАР	130

I. ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

Ушбу дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–4732-сон, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ–4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ–5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ–5847-сон Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сон, 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3151-сон, шунингдек Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сон қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Модулнинг мақсад ва вазифалари

Тингловчиларда давлат ва ҳуқуқнинг назарияси келиб чиқиши ва илмий асослари бўйича илмий билимлар ва амалий кўникмаларни шакллантиришга қаратилади. Шунингдек, давлат ва ҳуқуқнинг назариясининг долзарб муаммолари доирасида фанни ўқитишнинг замонавий ёндашувлари бўйича кўникмаларни шакллантириш, муаммоли вазиятларга нисбатан қонунчиликни излаш ва қўллаш кўникмаларини шакллантириш, мантикий саволларга ҳуқуқий асослантирилган жавоб бериш кўникмасини шакллантириш ҳамда мустақил таълим орқали

тингловчилар билимларини мустақил ўзлаштиришга кўмаклашиш модулнинг мақсад ва вазифаларини ташкил этади.

Модул бўйича тингловчиларнинг билим, кўникма, малака ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Давлат ва ҳуқуқ назарияси” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- давлат ва ҳуқуқнинг хусусиятларини тўғри англаш;
- жамиятда бўлаётган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларга ҳуқуқнинг илмий жиҳатлари билан боғлай олиш;
- ҳуқуқшунослик касбига бўлган талабни таҳлил қилиш ва талабалар эътиборига етказишни;
- қўллаш билан боғлиқ муаммолар ва уларни ҳал этиш йўлларини **билиши керак**;

Тингловчи:

- ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш ва асл мазмун моҳиятини англаб етиш;
- ҳуқуқнинг шаклланиши ва қўлланишига таъсир қилувчи омилларни фарқлай олиш;
- ҳуқуқ устуворлиги ва ҳуқуқий тартиботни тушунтиришда моделлаштириш услубидан фойдаланиш;
- давлат ва ҳуқуқнинг муаммоларга доир кейслар тузиш, улардан амалиётда қўллаш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим;

Тингловчи:

- ҳуқуқнинг давлат сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги муносабатларни тартибга солишни янада такомиллаштириш;
- давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш истиқболига оид илмий изланишларни таҳлил қилиш;
- ҳуқуқ назариясидаги муаммоларни аниқлаш, таҳлил этиш, баҳолаш ва умумлаштириш **малакаларига** эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

- ҳуқуқни қўллаш амалиётига, ўқув жараёнига илмий ишланмалар натижаларини самарали жорий этиш;

- давлат ва жамият муносабатларида ҳуқуқнинг ижобий яратувчанлик таъсир қилишига оид таклифлар тайёрлаш;

- талабаларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш, ҳуқуқий, сиёсий маданиятини ва ҳуқуқий онгини ошириш, уларда ватанпарварлик, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш **компетенцияларини** эгаллаши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Давлат ва ҳуқуқ назарияси” модули маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютар технологиялари ёрдамида мультимедия ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади;

- масофавий таълимга мослаштирилган зарур техник ва ахборот технологиялари воситаларидан кенг фойдаланилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Давлат ва ҳуқуқ назарияси” модули ўқув режадаги “Оила ва бизнес ҳуқуқи”, “Юридик хизмат” каби модуллар билан ўзаро боғлиқ ҳамда услубий жиҳатдан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар давлат ва ҳуқуқ назарияси муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Умумий ўқув юкلامаси Соатлари		
		Жами	Аудитория ўқув юкلامаси	
			Назарий	Амалий
1.	Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқишини масофавий таълим технологиялари асосида ўқитиш	4	2	2
2.	Давлат функциялари тўғрисидаги билимларни шакллантиришдаги ёндашувлар	4	2	2
3.	Ижтимоий муносабатлар ва ҳуқуқий масалалар моҳиятини очиқ беришда қазуслардан фойдаланиш	4	2	2
4.	Замонавий норма ва ҳуқуқ ижодкорлиги – норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлили	4	2	2
5.	Ҳуқуқий хулқ-атвор, ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик тушунчаларини шакллантириш	4	2	2
6.	Мамлакатда қонунийликни таъминлашда ҳуқуқ устуворлиги ва ҳуқуқий тартибот масалалари	4	2	2
7.	Давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш истиқболлари	2	2	
	Жами	26	14	12

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

Мазкур модул юзасидан тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакалари назорати белгиланган тартибда амалга оширилади.

НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқишини масофавий таълим технологиялари асосида ўқитиш

Давлатнинг келиб чиқишига таъсир қилган омилларни ҳужжатли фильмларда намойиш қилиш. Ҳуқуқ тушунчасига оид мутафаккирларнинг сара фикрларини тақдимот орқали намойиш қилиш ва шарҳлаш. Инсоният ривожининг 2500-3000 йиллик тарихидаги давлат ва ҳуқуқ масалалари юзасидан умумий кузатув таҳлилини ўтказиш.

2-мавзу. Давлат функциялари тўғрисидаги билимларни шакллантиришдаги ёндашувлар

Давлат тушунчасига бир қатор олимлар томонидан берилган таърифларни келтириш ва таҳлил қилиш. Давлатчилик белгилари, функциялари ва вазифаларига оид “мақсадлар дарахти” методидан фойдаланиб тушунтириш. Қадимги давр, ўрта асрлар, янги давр ва энг янги даврдаги ҳамда замонавий даврдаги давлатларнинг умумийлиги ва фарқли жиҳатларини тақдимотдаги жадвал кўринишида таҳлил қилиш.

3-мавзу. Ижтимоий муносабатлар ва ҳуқуқий масалалар моҳиятини очиб беришда казуслардан фойдаланиш

Ижтимоий муносабатларга мисол сифатида реалликка асосланган воқеа ҳодисаларни келтириш ва таҳлил қилиш. Ҳуқуқ билан тартибга солинадиган ва инсоннинг шахсий эркинлигига кирувчи масалалар доирасини казусларда таҳлил қилиш.

4-мавзу. Замонавий норма ва ҳуқуқ ижодкорлиги – норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлили

Замонавий норма ва ҳуқуқ ижодкорлиги. Ҳуқуқ шакллари тушунчаси ва турларини lex.uz ва popta.uz қонун ҳужжатлари базасидаги реал норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мисолида ўрганиш. Ҳуқуқ манбааларининг иерархияси ва юридик кучига оид тақдимотларни намойиш қилиш.

5-мавзу. Ҳуқуқий хулқ-атвор, ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик тушунчаларини шакллантириш

Мавзуга оид материалларни талабаларга 2-3 ҳафта олдин тақдим қилиш ва тегишли йўл-йўриқлар бериш. Казусли вазият асосида талабалар ўртасида ролларни тақсимлаш. Уларнинг мустақил казусдаги ролларига оид сценарийларини тайёрлашни топшириш. Баҳолаш мезонлари билан таништириш ва ролли машғулоти ўтказиш.

6-мавзу. Мамлакатда қонунийликни таъминлашда ҳуқуқ устуворлиги ва ҳуқуқий тартибот масалалари

Ҳуқуқ устуворлигига оид тақдимот ва материалларни тайёрлаш. Ҳуқуқий тартибот тушунчасини жаҳон янгиликлари мисолларида тушунтириш. Ҳуқуқ устуворлигига оид халқаро ташкилотлар ва рейтинг агентликлари тўғрисида маълумотлар бериш ва уларнинг миллий ҳуқуқ тизимига таъсирини тушунтириш.

7-мавзу. Давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш истиқболлари

Давлат ва ҳуқуқ ривожига оид сўнгги йилларда ҳимоя қилинаётган мавзулар билан таништириш. Ҳуқуқшунос кадрларнинг касб фаолияти шаклланишига оид статистик маълумотлар билан таништириш. Жаҳонда ҳуқуқшунослик касбига бўлган талабни таҳлил қилиш ва талабалар эътиборига етказиш.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Қуйидаги шаклларда таълим бериш кўзда тутилган:

- бинар маъруза, дебатлар, вебинар;
- деворсиз мактаб;
- On-line маъруза;
- тренинг, видеотренинг

- мини-маърузалар ва суҳбатлар;
- ақлий ҳужум, викторина, бумеранг ва танишув усулларида;
- дискуссия и диспутлар (далил ва аргументлар асосида фикрини асослашга ўрганади, тинглаш ва эшитишга мослашади);
- кичик гуруҳларда идрок харитасида ишлаш (ҳамкорликда ишлашга ўрганилади).

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Раҳбарий адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг кўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.

2. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. Б-48

3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. – Т.: “Ўзбекистон”. – 2017. – 102 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 76 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда

3. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 19-сон, 209-модда

4. Ўзбекистон Республикасининг “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 49-сон, 578-модда

5. Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳуқуқат тўғрисида”ги

Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 49-сон, 611-модда

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 07.02.2017 йилдаги ПФ-4947-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги 14.02.2017 йилдаги Ф-4849-сон фармойиши // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 7-сон, 88-модда

III. Махсус адабиётлар

1. Одилқориев Х.Т., Тультеев И.Т. ва бошқ. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Sharq, 2009. – 592 б.

2. Исламов З.М. Теория государства и права (Часть 1. Теория государства). Учебник. – Т.: ТГЮИ, 2013. – 325 с.

3. Ҳайитбоев Ф.П., Нажимов М.К. Ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимлари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 229 б.

4. Ахмедшаева М.А. Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари. – Т.: ТДЮУ, 2019. –235 б.

IV. Хорижий адабиётлар

1. Нисневич Ю.А.Государство XXI века: тенденции и проблемы развития. – М. : КНОРУС, 2012. - 288 с.

2. Hart H.L.A. The Concept of Law. 3rd edition. – Oxford: Oxford university press, 2012. –333 p.

3. Brian Y.Bix.Washington University, St. Louis, B.A. Harvard University, J.D. Balliol College, Oxford University, D.Phil. Natural Law: Modern Tradition Natural Law: Online publication date: Sep. 2012 Online publication date: Sep. 2012. Edited by Jules L.Coleman, KennehtEinarHimma, and Scott J.Shapiro.

4. Марченко М.Н. Тенденции развития права в современном мире. Москва: Проспект, 2015. -376 с.

5. Радько Т.Н., Лазарев В.В., Морозова Л.А. Теория государства и права. – М.: Проспект, 2018. – 568 с.

6. Ахмедшаева М.А. Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари. – Тошкент: ТДЮУ, 2019. –235 б.

7. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права (Право): в 2 т. -2-изд.-Москва: Проспект, 2019. Т.2:-648 с.

8. Scott Veitch, Emilios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence. Themes and Concepts. Second ed. – London: Routledge publication, 2012.– 305 p.

V. Электрон таълим ресурслари

1. <http://www.lex.uz>
2. <http://www.senat.uz>
3. <http://www.gov.uz>
4. <http://www.my.gov.uz>
5. <http://www.parliament.gov.uz>
6. <http://www.ziyounet.uz>

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Материални оғзаки баён қилиш методи

Тингловчилар томонидан билимларни ўзлаштириш ўқитувчининг тушунтиришини фаол қабул қилиш ва пухта ўйлаш эвазига амалга оширилади. Билимларни узатиш воситаси сифатида ўқитувчи нутқи муҳим аҳамиятга эга. Бу ўринда ўқитувчининг тингловчилар фаолиятига раҳбарлиги мавзунини қўйиш, режани эълон қилиш, тингловчилар фаолиятини бошқаришдан иборат бўлади.

Сухбат методи

Тингловчилар томонидан билимларни ўзлаштириш жараёни: улар эътиборига ҳавола этилаётган саволнинг моҳиятини англаш, мавжуд билимлар ва тажрибани сафарбар қилиш, саволга оид объектларни ўзаро таққослаш, пухта ўйлаш ва саволларга тўғри жавоб тайёрлашдан иборат. Ўқитувчининг раҳбарлиги: мавзунини қўйиш, саволларни ифодалаш, берилган жавобларни тузатиш, тўлдириш ва умумлаштириш каби ҳолатларда намоён бўлади. Сухбат методи ёрдамида билимларни ўзлаштиришда тингловчилар мавжуд билимлари ва тажрибаларига таянадилар. 3. Дарслик (умуман, китоб) билан

“SWOT-таҳлил” методи

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

“Хулосалаш” (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар муаммоли характердаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда тингловчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлил қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

“Кейс-стади” методи

“Кейс-стади” - инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса, “stadi” – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи”ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

“ФСМУ” методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур

технологиядан маъруза машғулотида, ўтилган мавзунини сўрашда, унга вазифа беришда ҳамда амалий машғулоти натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклифи этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозлар тарқатилади:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдирот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

“Инсерт” методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билимларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотида қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни

ёритилган инпут-матнни таркатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;

- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намоёиш этилади;

- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалядилар. Матн билан ишлашда тингловчилар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1- матн	2- матн	3- матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, тингловчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод тингловчилар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган таркатмалар берилади (индивидуал ёки

гуруҳли тартибда);

- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;

- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоёниш этади;

- ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан ўзининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: тингловчиларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топшириқ, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги “якка баҳо” колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини “гуруҳ баҳоси” бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва тингловчилардан бу жавобларни “тўғри жавоб” бўлимига ёзиш сўралади.

4. “Тўғри жавоб” бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса “0”, мос келса “1”

балл қуйиш сўралади. Шундан сўнг “якка хато” бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда “тўғри жавоб” ва “гуруҳ баҳоси” ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар “гуруҳ хатоси” бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

“Мунозара” методи

Таълим тизимида тизимларда нутқ ўқитиш, ўз фикрини мустақил ва асосли баён қилиб, хулосалар чиқариш воситаси сифатида ғоя муҳим ўрин эгаллайди. Бу бажариладиган ишнинг бир тури бўлиб, ўзаро тортишиш жараёнини келтириб чиқаради ва унга аниқлик киритади. Тингловчилар томонидан “ўз сўзи” ўзига хос услуб асосида изчил, савол фикр юритилади.

Мунозара вақтида тингловчилар ўзларига ишонган ҳолда саволларни мунозара қилишади. Мунозара учун шундай шароит яратиши керакки, унда тингловчилар ўз фикрларини ишонч билан очик айтиш, камчиликлари учун айбга қўймасликларига ишонган ҳолда баён этишлари лозим.

Масалан: Маъмурий ихтиёрийлик маъмурий ҳужжат қабул қилишга қандай таъсирқилади?

МУНОЗАРА УСУЛИДАН ҚУЙИДАГИ МАҚСАДЛАРДА ФОЙДАЛАНИШ МУМКИН

- Янги билимларни шакллантириш
- Оғзаки ва ёзма нутқ кўникмаларини ривожлантириш
- Мавзу юзасидан фикр алмашиш асосида тегишли билимларга эга бўлиш

“Пинборд” методи

Пинборд инглизчадан: pin – мустаҳкамлаш, board –доска маъносини билдиради. Бу усулда мунозара ёки суҳбат амалий усул би-лан боғланиб кетади. Метод мақсади ривожлантирувчи ва тарбияловчи вази-фасини бажариш. Бунда тингловчиларда мулоқот юритиш ва мунозара олиб бориш маданияти шаклланади, ўз фикрини нафақат оғзаки, балки ёзма ра-вишда баён этиш маҳорати, мушоҳада қилиш ва тизимли фикр юритиш кўникмаси ривожланади.

“Портфолио” методи

“Портфолио” – (итал. portfolio – портфель, ингл.хужжатлар учун пап-ка) таълимий ва касбий фаолият натижаларини аутентик баҳолашга хизмат қилувчи замонавий таълим технологияларидан ҳисобланади. Портфолио мутахассиснинг сараланган ўқув-методик ишлари, касбий ютуқлари йиғин-диси сифатида акс этади. Жумладан, тингловчи ёки тингловчиларнинг модул юзасидан ўзлаштириш натижасини электрон портфолиолар орқали текши-риш мумкин бўлади. Олий таълим муассасаларида портфолионинг куйидаги турлари мавжуд:

Фаолият тури	Иш шакли	
	Индивидуал	Гуруҳий
Таълимий фаолият	Тингловчилар портфолиоси, битирувчи, докторант, тингловчи портфолиоси ва бошқ.	Тингловчилар гуруҳи, тинглов-чилар гуруҳи портфолиоси ва бошқ.
Педагогик фаолият	Ўқитувчи портфолиоси, раҳбар ходим портфолиоси	Кафедра, факультет, марказ, ОТМ портфолиоси ва бошқ.

Муаммоли метод

Муаммоли методнинг моҳияти машғулотлар жараёнида муаммоли вазиятларни яратиш ва ечишдан иборат бўлиб, унинг асосида дидактик зиддиятлар ётади. Зиддиятларни бартараф этиш нафақат илмий билиш йўли шу билан бирга ўқув йўли ҳамдир.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1. Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқишини масофавий таълим технологиялари асосида ўқитиш

Режа:

1. Жамият тушунчаси.
2. Жамият мавжуд бўлиши шакллари ва хилма-хиллиги.
3. Жамият ривожланишига таъсир этувчи омиллар.
4. Давлатгача бўлган жамиятларда ижтимоий нормалар ва ижтимоий ҳоқимият.
5. Давлат – жамият мавжуд бўлишининг бир шакли сифатида.
6. Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши тўғрисидаги назариялар.
7. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида жамият, давлат ва ҳуқуқ масалалари.

Таянч сўзлар: жамият, ижтимоий муносабатлар, ижтимоий қонуниятлар, ибтидоий жамоа, теологик назария, ижтимоий шартнома назарияси, рухий назария.

Интернет технологияларининг кириб келиши бир неча асрлар давомида ўзгармай келган ҳолатларни ўзгариб юборди. Бу одатдаги хат ёзишмалари электрон почта билан, кутубхоналар эса web-сайтлар билан алмашилишида намоён бўлди.

Эндиликда эса таълим тизимида таълим олишнинг анъанавий шакллари ўрнига масофавий таълим элементлари кириб келди.

Замонавий ахборот ва коммуникация технологиялари воситаларини таълим жараёнига кириб келиши анъанавий ўқитиш усулларига қўшимча равишда янги ўқитиш шакли - масофавий ўқитиш яратилишига омил бўлди.

Масофавий таълимда талаба ва ўқитувчи фазовий бир-биридан ажралган ҳолда ўзаро махсус яратилган ўқув курслари, назорат шакллари, электрон алоқа ва Интернетнинг бошқа технологиялари ёрдамида доимий мулоқотда бўладилар. Интернет технологиясини қўллашга асосланган масофавий ўқитиш жаҳон ахборот таълим тармоғига кириш имконини беради, интеграция ва ўзаро алоқа тамойилига эга бўлган муҳим бир туркум янги функцияларни бажаради.

Масофавий ўқитиш барча таълим олиш истаги бўлганларга ўз малакасини узлуксиз ошириш имконини яратади. Бундай ўқитиш жараёнида талаба интерактив режимда мустақил ўқув-услугий материалларни

ўзлаштиради, назоратдан ўтади, ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида назорат ишларини бажаради ва гуруҳдаги бошқа «вертикал ўқув гуруҳи» талабалари билан мулоқотда бўлади.

Маълум сабабларга кўра, таълим муассасаларининг кундузги бўлимларида таҳсил олиш имконияти бўлмаган, масалан, соғлиги тақоза этмайдиган, мутахассислигини ўзгартириш нияти бўлган ёки ёши катта, малакасини ошириш нияти бўлган кишилар учун масофавий ўқитиш қулай ўқитиш шакли ҳисобланади.

Масофавий ўқитишда турли хил ахборот ва коммуникация технологияларидан фойдаланилади, яъни ҳар бир технология мақсад ва масала моҳиятига боғлиқ. Масалан, анъанавий босма усулига асосланган ўқитиш воситалари (ўқув кўлланма, дарсликлар) талабаларни янги материал билан таништиришга асосланса, интерактив аудио ва видео конференциялар маълум вақт орасида ўзаро мулоқотда бўлишга, электрон почта тўғри ва тескари алоқа ўрнатишга, яъни хабарларни жўнатиш ва қабул қилишга мўлжалланган. Олдиндан тасмага муҳрланган видеомануаллар талабаларга мануалларни тинглаш ва кўриш имконини беради, факсимал алоқа, хабарлар, топшириқларни тармоқ орқали тезкор алмашилиш талабаларга ўзаро тескари алоқа орқали ўқитиш имконини беради.

Юқоридагиларга асосланиб, таълим жараёнида айни вақтда қайта-қайта тилга олинаётган айрим терминлар тавсифи ва таърифларни келтириб ўтамиз.

Масофавий ўқитиш – энг яхши анъанавий ва инновацион методлар, ўқитиш воситалари ва формаларини ўз ичига олган сиртқи ва кундузги таълим сингари ахборот ва телекоммуникация технологияларига асосланган таълим формасидир.

Масофавий ўқиш – бу янги ахборот технологиялари, телекоммуникация технологиялари ва техник воситаларига асосланган таълим тизимидир. У таълим олувчига маълум стандартлар ва таълим қонун-қоидалари асосида ўқув шарт-шароитлари ва ўқитувчи билан мулоқотни таъминлаб бериб, ўқувчидан кўпроқ мустақил равишда шуғулланишни талаб қилувчи тизимдир. Бунда ўқиш жараёни таълим олувчини қайси вақтда ва қайси жойда бўлишига боғлиқ эмас.

Масофавий таълим – масофадан туриб ўқув ахборотларини алмашувчи воситаларга асосланган, ўқитувчи махсус ахборот муҳит ёрдамида, аҳолининг барча қатламлари ва чет эллик таълим олувчиларга таълим хизматларини кўрсатувчи таълим мажмуидир.

Масофавий ўқитиш тизими – масофавий ўқитиш шартлари асосида ташкил этиладиган ўқитиш тизими. Барча таълим тизимлари сингари масофавий ўқитиш тизими ўзининг таркибий мақсади, мазмуни, усуллари, воситалари ва ташкилий шаклларига эга. Давлат ва ҳуқуқ ходисалари жамият тараққиётининг муайян босқичидаги маҳсули ҳисобланади. Давлат ва ҳуқуқ жамият ичида юзага келади ва ривожланади. Шу боис давлат ва ҳуқуқ ходисаларини ўрганишда жамият ва унинг ривожланиш босқичлари, турли ҳудудларда намоён бўлиш шакллари, унинг ривожига таъсир қилувчи омиллар, жамият сиёсий тизими билан боғлиқ масалаларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Жамият сўзининг луғавий маъносини таҳлил қиладиган бўлсак, у “жам бўлиш”, “уюшиш” каби тушунчаларни англатади. Ўз навбатида, жамият тушунчасига тор ва кенг маънода ёндашиш мумкин. Тор маънода жамият – бу кишиларнинг маълум бир мақсад йўлида бирлашган уюшмасидир. Масалан, оила, сиёсий партиялар, меҳнат жамоалари, ижодий уюшмалар ва бошқалар.

Жамият – бу тарихий тараққиётнинг муайян босқичида вужудга келган ижтимоий муносабатлар маҳсули.

Жамият – бу кишилар ўртасидаги ўзаро турли хил (иқтисодий, оилавий, маънавий, жамоавий, диний ва бошқа) муносабатлар ва алоқаларнинг мураккаб тизими. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида жамиятга қуйидагича таъриф берилади, яъни жамият – бу тарихий тараққиётнинг маълум босқичида моддий бойликлар яратишнинг муайян усуллари ва муайян ишлаб чиқариш муносабатлари билан характерланадиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Ҳар қандай жамият ўзига хос бир бутун ижтимоий тизим бўлиб, у муайян даражада ижтимоий муносабатларнинг уюшганлиги, тартибга солинганлиги билан фарқланади. Жамият учун бошқарув (ижтимоий ҳокимият)нинг ва кишилар хулқ-атворини умумий қоидалар ёрдамида тартибга солиш (ижтимоий нормалар)нинг муайян тизими хос эканлигини айтиб ўтиш мумкин.

Жамиятда, авваламбор, биологик қонунлар эмас, балки ижтимоий қонунлар ҳаракатда бўлади.

Айтиш лозимки, жамиятнинг ўзи индивидларнинг оддий мажмуаси эмас. Жамият – бу моддий неъматларни ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш билан боғлиқ кишилар ўртасидаги ўзаро алоқалар ва муносабатларнинг маҳсули, мураккаб ижтимоий тизимдир.

Жамиятга ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатлар маҳсули сифатида қараш қуйидагиларни тушунишга ёрдам беради:

биринчидан, унга тарихий-ҳуқуқий нуқтаи назардан ёндашиш турли хил ижтимоий-иқтисодий формацияларни ажратиб кўрсатишга;

иккинчидан, ижтимоий ҳаётнинг ўзига хос (иктисодий, сиёсий, маънавий) томонларини аниқлашга;

учинчидан, ижтимоий муносабат субъектлари (шахс, оила, миллат, давлат ва бошқалар)ни аниқ ифодалашга.

Жамиятнинг муҳим жиҳати шундан иборатки, у инсонларнинг ўзаро алоқалар тизимини ифодалайди.

Инсон жамият билан ўзаро алоқада бўла туриб ривожланади, ўзининг ижтимоий моҳиятига эга бўлган хусусиятларини ривожлантиради (кенгайтиради, ўстиради) ҳамда жамият тараққиётига таъсир кўрсатади.

Ижтимоий ва сиёсий институтлар объектив заруриятдан келиб чиққан ҳолда биологик, ижтимоий, сиёсий ва бошқа сабабларга кўра шаклланади. Жамият ижтимоий-сиёсий институтлардан ташкил топади ва шунга мос равишда турли ижтимоий ёки сиёсий вазифани бажарувчи ташкилотлар, органлар, муассасалар, бирлашмалар шаклланади.

Жамиятнинг биринчи табиий бўғинини ташкил этувчи институт – бу оиладир. Оила табиат қонунларига кўра юзага келади ва қон-қариндошчилик асосида уюшган кишилардан ташкил топади. Уруғ эса бир нечта оиланинг қон-қариндошчилик асосида бирлашиши ва мулкни идора қилиши, умумий, қариндошчилик қоидалари асосида шаклланади. Бир неча уруғларнинг қўшилиши оқибатида қабила, кейинчалик умумий тил, урф-одат каби бирлик асосида миллат келиб чиққан.

Сиёсий институтларнинг энг дастлабкиси давлат ҳисобланади. Давлат билан бир вақтда ҳуқуқ ҳам юзага келган. Жамият тараққиёти натижасида давлат билан бирга нодавлат ташкилотлар: қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар, турли-туман ижтимоий бирлашмалар шаклланиб борган.

Кишилик жамиятининг ажралмас қисми ва муҳим элементи ижтимоий ҳокимият ҳисобланади. Ҳокимият жамиятга ҳаёт бахш этиб турувчи, тизимга солиб турувчи элементдир. Ҳокимият – бу икки ёки ундан кўп субъектлар ўртасида буйсунувга асосланган муносабатлар тизимидир. Ҳокимият жамиятда шаклланиши боис ижтимоий ҳокимият деб ҳам юритилади. Ижтимоий ҳокимиятнинг субъектлари сифатида оилада ота ҳокимияти, уруғда оқсоқол, қабилада сардорлар ҳокимияти ҳақида айтиб ўтиш мумкин.

Жамият шахсларсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Кишилар жамиятнинг тузилишида ва унинг ривожланишида асосий роль ўйнайди. Жамият кишиларнинг бир-бирлари билан жамоа сифатида яшашга бўлган табиий эҳтиёжлари асосида юзага келган. Жамият ўзининг вужудга келгандан бошлаб бугунги кунга қадар ривожланишида мураккаб, турли шакллар ва тарихий босқичлардан ўтган. Унинг етуклик даражаси, ички тузилиши (ижтимоий-иктисодий, сиёсий тизими) ўзгариб борган.

Ибтидоий жамоа узоқ давр мобайнида уруғчилик кўринишида бўлган ва ривожланишининг мазкур босқичида у ижтимоий ёки бошқа қатламларга бўлинмаган. Аста-секин жамият тузилиши мураккаблаша борган сари, яъни иқтисодий муносабатларнинг ўзгариши билан ўзларининг манфаатлари,

қизиқишлари ва хусусиятларига эга бўлган ижтимоий бирлашмалар, гуруҳлар шакллана бошлаган.

Жамиятни ижтимоий, сиёсий институтларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Кишилар – ижтимоий мавжудот бўлиб, улар эҳтиёж, манфаат ва мақсадларига кўра бирикмасдан яшай ёки меҳнат қила олмайди. Бугунги кундаги жамият ўта мураккаб кўринишда бўлиб, уларнинг кўпчилиги муайян бир давлат асосида кишиларни бирлаштирган.

Давлат шаклланиши жараёни қанча муддат бўлишидан қатъи назар, барча ҳолларда бу объектив жараён бўлиб, энг аввало, у жамиятнинг ички ривожланиши, унинг турли ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий-сиёсий, маданий-тарихий, этник, руҳий, ахлоқий-диний, экологик-географик ва бошқа шарт-шароитлар билан белгиланади. Ушбу жараённинг муайян сабабларга кўра қайд этилган омиллар доираси ўзгарган, бироқ доимо бу шароитларнинг муайян жамланиши ва омиллардан бирининг етакчи роль ўйнаши билан кечган.

Давлат жамият ривожининг муайян босқичида ундан ажралиб чиққан. Ўз навбатида, “жамият” ва “давлат” тушунчалари айнан бир тушунчалар эмас ва уларни, албатта, фарқлаш лозим. Жамият тушунчаси давлат тушунчасидан кенгрок, негаки жамиятда давлатдан бошқа ташкилотлар, яъни сиёсий партиялар, сиёсий ҳаракатлар ва бошқа жамоат бирлашмалари мавжуд бўлади. Давлат жамиятнинг фақат сиёсий қисми, унинг бир элементиدير.

Жамият билан давлатнинг тарихий даврлари ҳам фарқланади. Жамият давлатга нисбатан анча олдин шаклланган ва ўз ривожининг бой тарихига эга. Давлат вужудга келиши билан унинг жамият билан ўзаро таъсирининг мураккаб ва зиддиятли тарихи бошланади.

Жамиятни ташкил этиш шакли ва бошқарувчи тизим сифатида давлат кўпчилик фуқаролар манфаати йўлида муайян функцияларни бажариш, улар ўртасида юзага келадиган зиддиятларни ҳал қилиш, манфаатларни мувофиқлаштириш, инқирозли вазиятларни ҳал қилиш хусусиятига эга.

Давлатнинг жамият мавжуд бўлишининг бир шакли сифатидаги ўрнини белгилашда қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим:

давлат жамият билан бир вақтда юзага келган эмас;

давлат ижтимоий ривожланишнинг маҳсули сифатида вужудга келган;

давлат тарихий таракқиётнинг муайян босқичида шаклланган;

давлатнинг юзага келишига бир қатор омиллар, хусусан, географик, диний, руҳий, иқтисодий, ижтимоий омиллар сабаб бўлган.

Адабиётларда давлатнинг келиб чиқиш сабаблари тўғрисида турли назариялар илгари сурилади. Бу борадаги фикрларнинг хилма-хиллиги қуйидагилар билан изоҳланади:

биринчидан, давлатнинг келиб чиқиш жараёнига ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий-сиёсий, табиий-иқлимий, ахлоқий-диний, миллий-тарихий, маънавий-маданий, руҳий, экологик ва бошқа омиллар таъсир этган;

иккинчидан, мазкур масала юзасидан тадқиқотлар олиб борган олимлар турли тарихий даврларда яшаган ва, табиийки, инсоният томонидан тўпланган турли ҳажмдаги билимлардан фойдаланган;

учинчидан, давлатнинг вужудга келиш жараёнини тушунтиришда олимлар ўз қарашларининг исботи сифатида кўпинча дунёнинг ўзларига маълум бўлган ҳудудларнигина мисол тариқасида келтирган. Масалан, герман қабилаларида давлатнинг келиб чиқишида ҳарбий омил муҳим бўлса, Шарқ халқларида эса давлат сув иншоотларини барпо этиш жараёнида шаклланган.

тўртинчидан, бошқа фанлар ютуқларидан руҳланган мутафаккирлар кўпинча бу натижаларни ижтимоий фанларга қўллашга уринган, хусусан, у ёки бу фан ютуқларига асосланиб, давлатнинг вужудга келиш жараёнига бошқача қарай бошлаган ва шу билан жамият ривожланишига бошқа омилларнинг таъсир кўрсатишини эътибордан четда қолдирган;

бешинчидан, назариялар муаллифларининг қарашларига уларнинг фалсафий ва ғоявий ёндашувлари ҳам муайян даражада таъсир қилганлигини айтиб ўтиш жоиз.

Демак, муайян назария орқали барча халқларда давлатнинг юзага келишини изоҳлаш мумкин эмас.

Ўз навбатида, давлат келиб чиқишининг “осиёча” ва “европача” йўллари мавжудлигини кўрсатиб ўтиш мумкин.

“Осиёча” йўл. Осиёда дастлабки давлатлар бундан беш минг йиллар олдин Нил, Тигр, Ҳинд, Ганга, Янцзи, Евфрат каби йирик дарёларнинг ҳавзаларида юзага келган.

Ушбу ҳудудларда давлат вужудга келишининг асосий омиллари сифатида қуйидагилар эътироф этилади:

– суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши натижасида йирик ирригацион тармоқларни ташкил этиш юзасидан оммавий ишларни йўлга қўйишнинг зарурати;

– мазкур ишларга аҳолини кенг миқёсда жалб этилиши;

– ирригацион ишларга жалб этилган кишилар устидан ягона ва марказлашган раҳбарликни амалга оширишнинг зарурати ва бошқалар;

“Европача” йўл. Европада давлатларнинг вужудга келишида асосий омил бўлган хусусий мулкнинг шаклланиши жамиятда мулкий тенгсизликнинг ва шу асосда турли хил табақаларнинг юзага келишига сабаб бўлган.

Шу билан бирга, турли халқларда давлатнинг вужудга келишида юқоридаги омиллар билан бир қаторда бошқа омиллар ҳам муҳим ўрин тутган. Давлатларнинг келиб чиқиши қуйида кўрсатиб ўтилдиган турли хил назариялар доирасида тадқиқ этилади.

Теологик назария. Теологик (диний) назария (юнонча theos – худо, logos – тушунча, таълимот, худо тўғрисидаги таълимотни англатади.

Диний таълимотлар давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши тўғрисидаги илк таълимотлардир. Давлатчилик ва ҳуқуқ шаклланиши билан уни диний, илохий тарзда тушуниш юзага келган.

Аврелий Августин (354–430), Ал-Маварди (974–1058), Ибн Рушд (1126–1198), Фома Аквинский (1225–1274), Ибн Халдун (1332–1406) каби мутафаккирлар ҳамда яҳудийлик, христианлик ва ислом дини вакиллари томонидан давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши диний асосда тушунтирилади¹.

Ушбу назария вакилларининг фикрича, бутун олам, шу жумладан давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ҳам худонинг иродаси билан боғлиқ. Подшо ва дин вакиллари худонинг иродасини ифодаловчилардир. Шунинг учун ҳам фуқаролар уларнинг амрига сўзсиз бўйсунушлари лозим бўлади.

Ушбу назария XII–XIII асрларда юқори мавқега эга бўлди. Бу даврда Ғарбий Европада эса “икки қилич” назарияси кенг оммалашган. Унга кўра черков битта қилични ўзида сақлаган бўлса, иккинчи қиличдан фойдаланиш ҳуқуқини ҳукмдорларга жамиятдаги масалаларни ҳал қилиш учун тақдим этади. Шу боис Европа давлатлари монархлари ҳокимияти қонуний бўлиши учун католик черкови бошлиғи Рим папасидан ёрлик олишлари лозим бўлган. Шу билан диний ташкилот бўлган черковнинг дунёвий давлат устидан устунлиги таъминланган.

Патриархал назария. Мазкур назариянинг асосчилари Аристотель, Афлотун ва Конфуций ҳисобланади. Лекин ушбу назария XVII–XVIII асрларда Генри Мен, Михайловский каби олимларнинг асарлари орқали кенг тарқалди. Мазкур назария намояндаларининг фикрича, давлат оиланинг ривожланиши асосида вужудга келган. Ибтидоий оилага ота бошчилик қилиб, кейинчалик давлат вужудга келади ва ота ҳокимияти меросий бўлади. Афлотун ўзининг “Давлат” деб номланган машҳур асарида оиладан ўсиб чиққан юксак адолатли давлатни тасвирлайди. Унда подшо ҳокимияти отанинг ўз оила аъзолари устидан ҳукмронлигига ўхшатилади.

Патриархал назария ғоялари XVII асрда инглиз олими Фильмернинг “Патриарх” асарида ривожлантирилди. У мазкур асарида ҳокимиятнинг худодан олингани, кейин унинг тўнғич ўғли – Патриархга, ундан кейингина ўз авлодлари – кирооларга берилганини исботлайди. Мазкур назарияда давлат катта оила сифатида тавсифланади. Ҳукмдорнинг ҳокимиятига миллат отасининг ҳокимияти сифатида қаралади. Ҳукмдор худди оила бошлиғи каби жамият аъзолари ҳақида қайғуриши, ўз навбатида, оила аъзолари отага қандай бўйсунган бўлса, давлат бошлиғига ҳам шундай содиқ ва итоаткор бўлишлари лозим.

Ижтимоий шартнома назарияси. Мазкур назария XVII–XVIII асрлардан бошлаб кенг тарқалган бўлсада, у дастлаб Ҳиндистон ва қадимги Хитой мутафаккирлари томонидан илгари сурилган. Ушбу назария вакилларининг (Ж.Локк, Т.Гоббс, Б.Спиноза, А.Радишчев, Ж.Руссо,

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Х.Т.Одилқориев, И.Т.Тулътеев ва бошқ.; проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2009. –Б.44.

Г.Гроций) фикрича, давлат ҳокимияти кишиларнинг ўзаро бирлашиб ихтиёрий шартлашганликларининг ифодасидир. Бунда давлат ва жамият ўртасида ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар тизими вужудга келиб, ўз навбатида, уларда шартнома мажбуриятларини бажармаганликлари учун жавобгарлик туғилади.

Давлатнинг вужудга келиши тўғрисидаги шартнома назарияси табиий ҳуқуқ назарияси негизида вужудга келиб, ўрта асрларда шаклланиб келаётган янги табақа учун ҳукмдорнинг мутлақ ҳокимиятини чеклаш, инсоннинг ҳокимиятдан мустақил эркин ирода эгаси эканлигини асослашга хизмат қилди.

Мазкур назариянинг мазмуни инсон ҳуқуқлари улар туғилганидан юзага келади деган ғояни ўз ичига қамраб олади. Рим ҳуқуқшунослари фуқаролар ҳуқуқлари ва халқлар ҳуқуқлари билан бирга табиий ҳуқуқни ҳам ажратиб кўрсатган. Бугунги кунда табиий ҳуқуқлар ҳар қандай давлат учун умуммажбурий норма сифатида эътироф этилади ва уларнинг бу борадаги мажбуриятлари халқаро ҳуқуқ нормалари билан белгилаб кўйилган.

Ижтимоий шартнома назариясининг кўпгина ғоялари демократик давлатларнинг конституцияларида ўз ифодасини топган. Шу маънода давлатнинг асосий қонуни ҳисобланадиган конституцияларни муайян даражада ижтимоий шартнома деб таърифлаш мумкин. Чунки унда инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари билан бир қаторда уларнинг бурчлари кўрсатиб ўтилади. Ўз навбатида, давлатнинг жамият ва фуқароларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳам конституцияларда мустаҳкамланади. Бир сўз билан айтганда, демократик давлатда давлат ва фуқаро ўзаро ҳуқуқ ва мажбурият орқали боғланган бўлади.

Материалистик назария. Ушбу назариянинг асосий қоидалари Ф.Энгельс (“Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши” асари) К.Маркснинг асарлари масалан, “Капитал”да ифодаланган. Уларнинг фикрича, давлат, энг аввало, иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, бир-бирига қарама-қарши синфларнинг юзага келиши натижасида вужудга келган. Бунда давлат иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ҳукмрон бўлган табақаларнинг қуйи табақаларни бостириб туриш воситаси сифатида майдонга чиқади. Мазкур назарияга кўра муросасиз синфий қарама-қаршилиқлар фақат муайян тарихий шароитлардагина давлат вужудга келиши сабаби сифатида ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Шунингдек, умумий ишларни адо этиш, жамиятни бошқаришни такомиллаштириш, меҳнат тақсимотининг бир шакли сифатида ушбу бошқарувни ихтисослаштириш зарурати давлатнинг вужудга келиши сабаблари сифатида келтириб ўтилади.

Зўравонлик назарияси. Мазкур назария вакиллари (Е.Дюринг, Л.Гумплович, К.Каутский (XIX аср)) давлатнинг вужудга келишига ҳарбий-сиёсий омиллар сабаб бўлган деб ҳисоблайди. Яъни зўравонлик назариясининг асосида давлат ва ҳуқуқни келиб чиқишининг бош сабаби – босқинчилик, зўравонлик ва бир қабилани иккинчи қабила томонидан

зулмга дучор этиш деган ғоя ётади. Бунда давлат босиб олинган хуудлар (халқлар)ни бошқариш учун зўрлов аппарати вазифасини ўтайди. Таъкидлаш жоизки, Европадаги айрим халқлар, хусусан, герман қабилалари ва венгерларда давлатнинг келиб чиқишида айнан ҳарбий-сиёсий омиллар муҳим роль ўйнаган.

Психологик (руҳий) назария. Мазкур назария XIX асрларда юзага келган бўлиб, унинг асосий ғоялари Г.Тард, Л.Петражицкий ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Уларнинг фикрича, кишиларнинг руҳияти жамиятнинг, шу жумладан ахлоқ, ҳуқуқ, давлатнинг ривожланишини белгилаб берувчи асосий омилдир.

Психологик назария вакиллари жамият ва давлатни инсонларнинг руҳий уюшмаси сифатида ҳам талқин этадилар. Унга кўра, ҳуқуқнинг негизи бўлиб индивидуал онг ҳисобланади. Уларнинг фикрича, давлат ҳокимияти бирор-бир кишининг иродаси эмас, балки фуқароларнинг давлатга боғлиқлиги тўғрисидаги руҳий тасаввурларидан келиб чиқувчи кучдир.

Ирригацион назария. Ушбу назариянинг асосий намояндаси немис олими К.Виттфогель ҳисобланади. Унинг фикрича, давлат Шарқ халқларида йирик ирригацион иншоотларини барпо этиш зарурати асосида келиб чиққан. Месопатамия, Миср, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатларда йирик ирригацион қурилиш ишларини ташкил этиш учун кучли, марказлашган бошқарув аппарати ташкил этилган. Мазкур назария вакилларининг фикрича, географик ва иқлим омиллари ҳам давлатнинг келиб чиқишига таъсир ўтказади. Шу боис ноқулай бўлган шарт-шароитларда қишлоқ хўжалигини ташкил этиш муаммоларини ҳал этиш Шарқдаги айрим хуудларда давлатнинг келиб чиқиш жараёнини тезлаштирган.

Назорат саволлари:

1. Давлат жамиятнинг бир қисми эканлигига амалий мисоллар келтиринг.

2. Жамиятнинг ривожланишига ёрдам берувчи омилларни санаб беринг.

3. Давлат ва ҳуқуқ вужудга келишига оид кўплаб назариялар мавжудлигини тушунтириб беринг.

4. Осиёдаги қадимги давлатларнинг пайдо бўлишини изоҳловчи назарияларни таҳлил этинг.

2. ДАВЛАТ ФУНКЦИЯЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ БИЛИМЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ЁНДАШУВЛАР

Режа:

1. Давлат функциялари тушунчаси.
2. Давлат функциясининг давлат мақсади ва вазифалари билан ўзаро нисбати.
3. Давлат функцияларини турли асосларга кўра таснифлаш.
4. Давлат функцияларини амалга ошириш шакллари.
5. Давлат функцияларининг ривожланиши ва ўзгаришига таъсир этувчи омиллар.

Таянч тушунчалар: давлат, функция, вазифа, қарор, қонун, муҳофаа. _____

Маълумки, давлат функциялари билан боғлиқ масалаларни ўрганиш унинг мазмун-моҳияти, жамиятда тутган ўрни ва ижтимоий вазифасини янада чуқурроқ англаб олишга хизмат қилади. Ҳар қандай давлатнинг моҳияти, энг аввало, унинг фаолиятида, функцияларида намоён бўлади. Давлатнинг фаолият соҳалари хилма-хил бўлганлигини ҳисобга олиб, унинг фаолияти бош йўналишларини алоҳида ажратиш зарурати келиб чиққан. Ана шу бош йўналишларда давлат моҳияти мужассам бўлади, амалга оширилади ва ривож топади ҳамда улар давлатнинг мавжуд бўлиш тарзини ифода этади.

Давлат функциялари унинг вазифалари ва моҳияти билан узвий боғлиқ бўлиб, давлатнинг моҳияти ўзгариб борган сари функциялари ҳам шунга мос равишда ўзгариб боради.

Давлат функциялари – бу давлатнинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган давлат фаолиятининг асосий (бош) йўналишларидир.

Давлат ўз олдига қўйган мақсадга эришиши учун маълум бир вазифаларни ҳал қилиши лозим, бу эса, ўз навбатида, ушбу вазифаларни бажаришга қаратилган тегишли функцияларни амалга оширишни тақозо этади.

Фалсафада **функция** деганда бирон-бир объект хусусиятларини маълум муносабатлар тизимидаги ташқи ифодаси тушунилади. Функция – вақолат доирасидан келиб чиқувчи фаолиятдир. Чунки “функция” лотин тилидан олинган бўлиб, “фаолият” деган маънони англатади.

Давлат функцияларининг қуйидаги хусусиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин: давлат функцияларида мамлакат ички ва халқаро майдондаги амалий фаолияти намоён бўлади; давлат функциялари унинг тарихий тараққиётидаги мақсад ва вазифаларига мос равишда юзага келади ва ривожланиб боради; давлат функцияларида жамият ҳаётида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳалардаги ўзгаришлар ва ислохотлар акс этади.

Ўз навбатида, давлат функциясини унинг алоҳида органлари функцияларидан фарқлаш лозим. Давлат механизмига қирувчи барча давлат органлари ва ташкилотларининг ҳар бири ўз вақолатлари доирасида давлат фаолиятининг муайян соҳаларида ўз функцияларини амалга оширади.

2. Давлат функциясининг давлат мақсади ва вазифалари билан ўзаро нисбати

Давлат функциялари ҳақида гапирганда унинг мақсади ва вазифаларига ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Чунки давлат функциялари давлат мақсади ва вазифалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, давлат ўз олдига қўйган мақсадга эришиши учун маълум бир вазифаларни ҳал қилиши лозим, бу эса тегишли функцияларни амалга ошириш билан боғлиқдир.

Шуни қайд этиш лозимки, “мақсад”, “вазифа”, “функция” тушунчалари бир-биридан ажралмас бўлиб, улар давлатнинг моҳиятига мос равишда шаклланади.

Мақсад бу муайян давлатнинг тараққиётидаги кейинги босқичда эришмоқчи бўлган ҳолати бўлса (масалан: фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш), **вазифа** эса ушбу мақсадга эришиш учун ҳал этилиши лозим бўлган масалалар, **функция** – вазифалар ечимига йўналтирилган фаолият йўналишидир.

Давлат мақсадининг қуйидаги хусусиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

– давлат фаолиятини йўналтирувчи ва тартибга солувчи, унинг бажариши лозим бўлган вазифалари кетма-кетлиги ва характерини белгилаб берувчи бевосита мотиви бўлиб майдонга чиқади;

– муайян вазифаларни бажаргандан кейин келажакда юзага келиши мумкин бўлган давлатнинг образи ва модели сифатида намоён бўлади;

– давлат фаолиятини режалаштириш ва тараққиётнинг муқобил йўналишларини танлаш имконини беради;

– давлат фаолиятини мантиқийлик ва тизимлилик асосида амалга ошишини таъминлайди;

– мақсадга эришиш амалдаги ҳаётий вазият ва мақсад ўртасидаги номувофикликни бартараф этиш жараёни ҳисобланади.

Давлатнинг вазифалари қуйидаги хусусиятларга эга:

– функциянинг мавжуд бўлиши (амалга ошиши)ни тақозо этади;

– унинг амалга ошишидан олдин юзага келади;

– функцияга нисбатан объектив характерга эга;

– функциянинг мазмунини белгилаб беради;

– функциянинг шакл ва методларига таъсир қилади;

– функциясиз давлатнинг бирорта ҳам вазифаси ҳал этилмайди;

– битта функция орқали давлатнинг бир қатор вазифалари бажарилиши ёки аксинча бўлиши мумкин.

Давлат ва жамият таракқиётининг муайян боскичида улар олдиға маълум бир вазифаларнинг қўйилиши тегишли функцияларни амалға ошириш заруратини келтириб чиқаради, чунки давлатнинг функциялари амалға оширилмаган тақдирда унинг вазифалари ҳам амалға ошмай қолади. Вазифа бир томондан маълум хусусиятга эга бўлмаган бирор-бир мақсадға эришиш заруратини, иккинчи томондан эса маълум фаолият турини амалға ошириш заруратини тақозо этади.

Вазифа ва функцияларнинг ўзаро нисбатида функциялар эмас, балки вазифалар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Вазифа бир томондан бирор-бир мақсадға эришиш, иккинчи томондан эса маълум фаолият турини амалға ошириш заруратини ўз ичига олади. Давлатнинг функциялари унинг вазифаларига боғлиқ бўлади, чунки вазифалар функцияларнинг мавжудлигини ва уларнинг мазмунини белгилайди, уларни амалға ошириш шакл ва усулларига таъсир кўрсатади. Функциялар мазмуни давлатнинг қандай фаолият олиб бораётганлиги, шу муҳитда бошқарув ҳаракатларини қай йўсинда юритаётганлиги, унинг тегишли органлари нима билан шуғулланаётганлигини кўрсатади.

3. Давлат функцияларини турли асосларга кўра таснифлаш

Юридик адабиётларда давлат функцияларини таснифлашда бир хил ёндашув мавжуд эмас. Бунга сабаб таракқиётнинг турли боскичларида турган давлатлар мавжуд объектив шароитдан келиб чиққан ҳолда ўз олдиға қўйган мақсад ва вазифаларнинг моҳиятига мос равишда фаолият юритишидир.

Давлат функциялари асосан қуйидаги тўрт асосий гуруҳға таснифланишини кўрсатиб ўтиш мумкин:

- а) фаолият доираси бўйича;
- б) амал қилишининг давомийлиги бўйича;
- в) ижтимоий аҳамияти бўйича;
- г) амалға ошириш шакллари бўйича.

Давлат функциялари фаолият доираси бўйича ички ва ташқи функцияларга бўлинади.

Ички функциялар давлатнинг ички вазифаларини ечишга йўналтирилган бўлиб, давлатнинг жамият ҳаёти устидан раҳбарлигини амалга оширишга қаратилган фаолиятининг асосий йўналишларини намоён қилади.

Ташқи функциялар эса халқаро-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти сифатида иштирок этаётган давлатнинг давлатлараро миқёсдаги вазифаларни ҳал қилиши билан боғлиқдир.

Давлатнинг асосий ички функцияларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- иқтисодий функция;
- ижтимоий функция;
- сиёсий функция;
- ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш функцияси;
- тинчликни таъминлаш функцияси;
- экологик функция ва бошқа функциялар.

Иқтисодий функция – бу давлат томонидан иқтисодиётни ривожлантириш борасида асосий йўналишларини ишлаб чиқиш, ушбу соҳада бошқарувни амалга ошириш ва тартибга солиб туришдан иборатдир. Бундан ташқари, давлат бюджетини шакллантириш, жамиятнинг иқтисодий ривожланиш стратегиясини аниқлаш, турли хил мулк шаклларини тенглик шароитида амал қилинишини таъминлаш, тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш кабилар ҳам давлатнинг иқтисодий соҳадаги функцияси доирасига киради.

Ижтимоий функция – бу аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, ижтимоий тенгсизликни камайтириш, инсонларга муносиб турмуш тарзини

яратиш, таълим соҳаси, соғлиқни сақлаш ва маданиятни ривожлантириш ва бошқалар.

Сиёсий функция – бу давлат (жамият)нинг сиёсий ҳаётини бошқариш, давлат органларини шакллантириш ҳамда уларнинг фаолиятини ташкил этишдан иборат.

Ҳуқуқий тартиботни муҳофаза қилиш функцияси – давлатнинг жамиятда қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш кабиларга қаратилган.

Тинчликни таъминлаш функцияси – бу давлат томонидан аҳолининг тинч-тотув яшаши учун зарур шарт-шароитларни яратиб бериш, турли миллатларни ва ижтимоий гуруҳларни муросаи мадорада сақлаб туриш, уларнинг орасида келиб чиқиши мумкин бўлган низоларнинг олдини олиш ҳамда бартараф этишдан иборат.

Давлатнинг экологик функцияси – унинг жамият талаб ва эҳтиёжларини янада тўлиқроқ таъминлаш ва жамият аъзоларининг яшаш, меҳнат ва дам олиш шароитларини яхшилаш, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни тиклаш ва кўпайтириш борасидаги фаолиятидир. Ички тузилишига кўра, давлатнинг экологик функцияси ўзаро боғлиқ уч йўналишда амалга оширилади: а) атроф табиий муҳит объектларини сақлаш; б) табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш; в) табиий ресурсларни тиклаш. Давлатнинг экологик функцияси жамиятнинг иқтисодий ва экологик манфаатларини таъминлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, табиий ресурсларни тиклаш, кўпайтириш, фуқаролар учун қулай табиий атроф муҳитни яратиш мақсадларига қаратилган.

Давлатнинг асосий ташқи функцияларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

– бошқа давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик функцияси;

– муҳофаза функцияси.

Бошқа давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик функцияси – бу давлатнинг иқтисодий, сиёсий, маданий ва бошқа муносабатларни ўрнатиш ва ривожлантиришга қаратилган фаолиятidir. Жамият ривожланишининг замонавий даражаси барча тараққий этган давлатларнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий турмушини интеграциялаштириш, ҳар бир давлатнинг алоҳида ички муаммолари ҳамда бутун жаҳон ҳамжамияти муаммоларини янада самарали ҳал қилиш учун уларнинг умумий саъй-ҳаракатларини бирлаштиришни объектив равишда тақозо этади. Бундай ҳамкорлик интеграция масалаларига кенг ва ўзаро фойдали ёндашувни, нафақат муайян бир мамлакат, балки ҳамкорликнинг бошқа иштирокчилари манфаатларига ҳам жавоб берадиган рационал ечимларни умумий ҳаракатлар билан топа билишни назарда тутаяди.

Давлатлараро иқтисодий ҳамкорликда халқаро меҳнат тақсимооти, ишлаб чиқаришни кооперациялаштириш ва ихтисослаштириш, энг янги технологияларни айирбошлаш ва жорий этиш, товар айланишини мувофиқлаштириш, молия-кредит алоқаларини ривожлантириш муҳим ўрин тутаяди. Халқаро иқтисодий ҳамкорликни умумий мувофиқлаштиришни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг ихтисослаштирилган муассасалари амалга оширади. Шунингдек, иқтисодий ҳамкорлик давлатлар ўртасидаги икки томонлама шартномалар асосида ҳам амалга оширилади.

Давлатларнинг сиёсий соҳадаги ҳамкорлиги давлат ҳокимиятининг барча тармоқларида, яъни парламентлараро, ҳукуматлараро миқёсда амалга оширилади. БМТ ҳозирги замон давлатларининг сиёсий манфаатларини мувофиқлаштирувчи асосий халқаро орган ҳисобланади. Низоларни, шу жумладан қуроли моjarоларни тартибга солиш масалалари билан БМТнинг доимий фаолият юритувчи органи – Хавфсизлик кенгаши шуғулланади. Унга халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, давлатлараро

муносабатларнинг турли соҳаларида ҳамкорликни ривожлантириш бўйича кенг ҳуқуқлар берилган.

Жаҳонда сиёсий барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш ишига минтақавий халқаро ташкилотлар Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, Америка давлатлари ташкилоти ва бошқалар ҳам муносиб ҳисса қўшмоқда. Сиёсий хусусиятга эга бўлган кўпгина масалаларни давлатлар бевосита дипломатик йўл билан икки ёки кўп томонлама музокаралар асосида ҳал қилади.

Маданий ва илмий-техник ҳамкорлик турли шаклларда ва давлатлараро миқёсда амалга оширилади. БМТда бундай ҳамкорликни мувофиқлаштириш билан таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ихтисослашган муассасалар (ЮНЕСКО), Халқаро атом энергетикаси халқаро агентлиги (МАГАТЭ) ва бошқа ташкилотлар шуғулланади. Маданий ва илмий-техник ривожланишнинг алоҳида масалалари эса давлатлар ва ноҳукумат ташкилотлари ўртасидаги икки томонлама ёки кўп томонлама шартномалар асосида ҳал қилинади. Халқаро ва илмий-техник ҳамкорлик доирасида илмий маълумотлар, санъат асарлари, мусиқа ва сахна маданияти ютуқларини алмашиш, ўзаро мутахассислар тайёрлаш, фан ва маданият масалаларига доир турли конференциялар ва фестиваллар, олимлар, маданият арбоблари ва спортчилар ўртасида бевосита алоқалар ўрнатилади.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик ер юзида нормал экологик вазиятни сақлаш бўйича кўпгина давлатларнинг саъй-ҳаракатларини бирлаштиради. Ушбу фаолият кенг камровли хусусиятга эга бўлиб, инсоннинг яшаши ва ривожланиши учун зарур бўлган экологик шароитларни яратишни назарда тутади. У БМТнинг ихтисослашган муассасалари йўналишида ҳамда минтақавий ва бошқа давлатлараро органлар доирасида фаол амалга оширилади. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун давлатларнинг тиббиёт, биология, космонавтика ва электроника соҳаларидаги энг сўнгги ютуқлари қўлланилади. Давлатларнинг ташқи фаолияти халқаро ҳуқуқий нормаларга асосланади

хамда жаҳон ҳамжамиятига кирувчи барча халқларнинг туб манфаатлари ва миллий хусусиятларини ҳисобга олади.

Мудофаа функцияси. Давлатнинг мамлакатни ташқи таъйиқлардан мудофаа қилиш функцияси давлат фаолиятининг муҳим йўналиши ҳисобланади. Давлатнинг мудофаа функцияси иқтисодий, сиёсий, дипломатик ва ҳарбий усуллар билан амалга оширилади.

Ҳозирги замон давлатларининг аксарияти мудофаа доктринасини қабул қилган бўлиб, унинг моҳияти бошқа давлат ёки давлатлар гуруҳи томонидан уюштирилиши мумкин бўлган агрессияни бартараф этиш учун мақбул даражада етарли бўлган куч ва воситаларни яратишдан иборат. Ҳарбий қаршилик масалаларига бундай ёндашув халқлар ҳаётида урушлар рўй бериши эҳтимолини жиддий камайтиради ва келгусида уларнинг секин-аста йўқолиб бориши истикболини назарда тутди. Мамлакат мудофааси функцияси тушунчаси кенг қамровли ва кўп қирралидир. У мамлакатнинг мудофаа қобилятини мустаҳкамлаш, тинчлик даври ва ҳарбий даврда қуролли кучларнинг жанговар қудратини сақлаш бўйича давлат тадбирларининг бутун тизимини ўз ичига олади.

Давлатнинг мудофаа фаолияти унинг мудофаа доктринасига асосланади ва қуйидаги асосий йўналишлардан ташкил топади: мамлакатнинг мудофаа қудратини мустаҳкамлаш, қуролли кучларни мунтазам такомиллаштириш, уларнинг жанговар қобиляти ва тайёргарлиги даражасини ошириб бориш, давлат чегараларини кўриклаш, фуқаролар мудофаасини ташкил қилиш, қуролли кучлар захирасини ҳарбий тайёрлаш ва бошқалар.

Давлат функциялари амал қилиш давомийлиги бўйича доимий ва муваққат (вақтинчалик)га бўлинади.

Доимий функциялар қаторига давлат мавжудлигининг ва ривожланишининг барча босқичларига хос бўлган функциялар (масалан: иқтисодий функция) киритилса, **муваққат функцияларга** эса давлат ўз олдига қўйган муайян мақсад ва вазифаларни амалга ошириши билан ўз

аҳамиятини йўкотадиган функциялар киритилади (масалан, табиий ёки техноген ҳалокат ва уларнинг оқибатларини бартараф этиш ва бошқалар).

Ижтимоий аҳамиятига кўра давлат функциялари асосий ва асосий бўлмаган функцияларга бўлинади.

Давлатнинг асосий ва асосий бўлмаган функциялари ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлиб, давлат тараққиётининг муайян босқичида у ёки бу функциялар ижтимоий аҳамияти юзасидан устувор аҳамият касб этади. Албатта, бундай таснифлаш шартли аҳамият касб этади. Муайян давлатнинг ҳар бир функцияси шу давлат учун объектив заруратдир. Давлат фаолиятининг барча турлари тенг даражада муҳим, бироқ бу фикр, турли босқичларда биринчи навбатда эътибор қаратилиши лозим бўлган устувор йўналишларни белгилаб олиш имкониятини истисно қилмайди. Мана шу устувор йўналишлар давлатнинг асосий фаолият йўналишлари, функцияларига айланади.

Амалга оширишнинг ҳуқуқий шакллари бўйича давлат функцияларини қуйидагича таснифлаш мумкин: ҳуқуқ ижодкорлиги; ижро этиш; ҳуқуқни муҳофаза қилиш.

4. Давлат функцияларини амалга ошириш шакллари

Давлат ўз функцияларини амалга оширишда муайян шакл ва усуллардан фойдаланади. Давлат функцияларини амалга ошириш шакллариининг ҳуқуқий ва ҳуқуқий характерга эга бўлмаган турлари мавжуд.

Давлат функцияларини амалга оширишнинг ҳуқуқий шакллари бўйича қуйидагиларга бўлиш мумкин:

- ҳуқуқ ижодкорлиги;
 - ижро этиш;
 - ҳуқуқни муҳофаза қилиш.
-
-

Хуқуқ ижодкорлиги бу норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва уларни қабул қилиш бўлиб, мазкур фаолиятсиз давлатнинг бошқа функцияларини амалга ошириб бўлмайди.

Хуқуқни ижро этиш функцияси норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамлаб кўйилган қоидаларни амалга оширишга қаратилган фаолиятдир. Бунда қонунчиликда белгиланган талабларни кундалик ҳаётда бажаришга ва бошқарув характериға эға бўлган турли хил масалаларни ҳал қилишға қаратилган ишлар амалға оширилади.

Хуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятиға ҳуқуқ-тартиботни сақлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, қонун ҳужжатларига риоя этилишини таъминлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича чора кўриш, юридик ишларни кўриб чиқиш ва улар юзасидан қарорлар қабул қилиш кабиларни киритиш мумкин.

Бундан ташқари, далаат функцияларини амалға оширишнинг ҳуқуқий бўлмаган шакллари ҳам мавжуд.

Давлат функцияларини амалға оширишнинг ушбу шакллариға қуйидагилар киради:

1) ташкилий-тартибға солувчи – давлат органларининг ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш, сайловларни ташкил этиш, режалаштириш, мувофиқлаштириш ва назорат билан боғлиқ фаолият;

2) ташкилий-хўжалик – кредитлаш, таъминот, статистика, бухгалтерлик ҳисоби билан боғлиқ бўлган тезкор-техник ва хўжалик ишлари;

3) ташкилий-мафкуравий – янги қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тушунтириш, ижтимоий фикрни шакллантириш, аҳолиға мурожаат қилиш каби давлат органларининг турли функцияларини мафкуравий жиҳатдан таъминлаш билан боғлиқ фаолият.

Давлат функциялари муайян усулларни қўллаш орқали амалга оширилади. Ушбу усуллар сифатида ишонтириш ва мажбурлов, тавсия ва рағбатлантиришларни кўрсатиб ўтиш мумкин².

Ишонтириш субъектларни уларнинг иродасига мос равишда танлаш эркинлигини таъминлаган ҳолда муайян фаолият юритишга ундашдир. Ишонтириш субъектив ҳуқуқ, қонуний манфаатлар, имтиёзлар ва бошқа ижобий юридик воситалар орқали амалга оширилиши мумкин. Давлат асосий усул сифатида, аввало, ишонтириш усулидан максимал тарзда фойдаланиши лозим. Ишонтириш манфаатдорликка, қонунийликнинг исботланишига ва ҳуқуқ нормаларига мос келадиган онгли юриш-туришнинг мақсадга мувофиқлигига асосланади.

Мажбурлаш – кишиларни танлов ҳуқуқини чеклаган ҳолда куч ишлатиш орқали муайян фаолият юритишга ундашни назарда тутати. Мажбурлов тўхтатиб қўйиш, жазолаш, маҳрум қилиш каби юридик воситалар орқали амалга оширилиши мумкин.

Рағбатлантириш – кишиларни рағбатлантириш тизими орқали жамият ва давлат манфаатдор бўлган ижтимоий фойдали фаолият юритишга ундашдир.

Тавсия қилиш – кишиларни жамият ва давлат нуқтаи назаридан исталган ва ижобий хатти-ҳаракатни амалга оширишга йўналтиришдир.

Юқоридагилар билан бирга бошқа ҳуқуқий адабиётларда давлат функцияларини амалга оширишнинг иқтисодий ва маъмурий усуллари ҳақида ҳам айтиб ўтилади.

Иқтисодий усуллар сифатида давлат бошқарувини амалга оширишда қуйидаги иқтисодий воситалардан фойдаланиш назарда тутилади: муайян товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар учун солиқларни

² Нажимов М.К. Давлат функциялари. –Т.: ТДЮУ, 2018.–Б.28.

камайтириш; иқтисодиётнинг у ёки бу тармоғига инвестиция киритиш ва бошқалар.

Маъмурий усуллар давлат органларининг қонуний кўрсатмаларини бажариш мажбурияти билан боғлиқдир. Бундай усуллар қаторига давлат рағбатлантируви ва ман этиш усулларини киритиш мумкин. Давлат томонидан рағбатлантиришга, масалан, чет эл инвестицияларини рағбатлантириш мақсадида чет эл капитали билан фаолият юритадиган корхоналарни бир неча йилга солиқлардан озод қилишни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ман этишга қаратилган усулни қўллаш орқали давлат у ёки бу фаолият юритишга ўзининг салбий муносабатини билдиради. Бунда давлат жамият манфаатлари учун зарарли ва мос келмайдиган фаолият олиб борилишига тўсқинлик қилади.

5. Давлат функцияларининг ривожланиши ва ўзгаришига таъсир

этувчи омиллар

Тараққиётнинг муайян босқичида турган турли давлатлар бир хил функция (масалан, ижтимоий функция)га эга бўлмайди, уларни амалга ошириш мазмуни ва усуллари бир-биридан фарқ қилади. Ҳар бир босқичга қатъий белгиланган функциялар мос келади деб ўйлаш тўғри эмас. Албатта, давлат тараққиёти давомида вақти-вақти билан янги функциялар юзага келади, лекин эскилари ҳам иссиқ йўқолиб кетмайди. Фақат уларнинг кўриниши ўзгариши, янги мазмун билан бойиши мумкин.

Давлатнинг функциялари у мавжуд бўлган бутун тарихий давр мобайнида доимий равишда хос бўлади. Агар ҳокимият тепасига бошқа сиёсий кучлар келса, у ҳолда давлатнинг функциялари ҳам ўзгаради. Шу билан бирга, маълум даврларда устувор манфаатларнинг ўзгариши ҳам рўй бериши мумкин. Бу, ўз навбатида, функцияларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади. Бунда биринчи ўринга бирламчи аҳамиятга эга бўлган функциялар чиқиши табиийдир. Ижтимоий ва табиий борлиқнинг турли соҳаларида глобал ўзгаришлар рўй бераётган бугунги кунда айрим функцияларнинг аҳамияти янада ошиб бораётганлигини кўришимиз мумкин. Бунга мисол

тарзида экологик мувозанатни сақлаш зарурати; турли хил касалликлар (шу жумладан, ОИТС)га қарши кураш; алоҳида мамлакатларнинг манфаатлари доирасига сиғмайдиган муаммоларни ҳал қилишда халқаро маданий ва илмий-техник ҳамкорлик (қоинотни ўзлаштириш, дунё океани ресурсларини ўрганиш ва улардан фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, транспорт воситаларини ривожлантириш, миллий, этник, диний низоларни ҳал этиш ва бошқалар)ни кўрсатиб ўтиш жоиз.

Назорат учун саволлар

1. Давлат функцияларини, унинг вазифларидан қандай жиҳатлари билан фарқланади?
2. Давлат функцияларини амалга оширишнинг ҳуқуқий шаклларини изоҳланг?
3. Давлат функцияларининг ривожланишига қандай омиллар таъсир этади?
4. Давлатнинг муҳофаа функциясини изоҳлаб беринг.

3. Ижтимоий муносабатлар ва ҳуқуқий масалалар моҳиятини очиб беришда казуслардан фойдаланиш

Режа:

1. Ижтимоий муносабатлар тушунчаси.
2. Ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солишнинг объектив зарурияти.
3. Ижтимоий нормалар тизими: урф-одат, диний, ахлоқий нормалар, жамоат ташкилотлари қоидалари ва бошқа ижтимоий нормалар.
4. Ижтимоий ва ҳуқуқ нормаларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари.
5. Ҳуқуқ-ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солишнинг тури сифатида.
6. Ҳуқуқ принциплари.
7. Ҳуқуқнинг функциялари.
8. Ҳуқуқнинг моҳияти ҳақидаги назариялар.

ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТЛАР ТУШУНЧАСИ

Маълумки, жамият – бу кишилар ўртасидаги ўзаро ҳаракатларнинг маҳсули, улар ҳаётининг маълум бир ташкилийлиги, моҳияти жиҳатидан кишилар ва уларнинг гуруҳлари ўртасидаги турли хил (иқтисодий, фуқаролик, оилавий, маънавий, меҳнат, диний ва бошқа) муносабатлар ва алоқалар йиғиндисидир.

Ижтимоий муносабатлар – ижтимоий субъектлар ўртасидаги ҳаётий неъматларни тақсимлаш, моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириш юзасидан келиб чиқадиган алоқалардир. Ижтимоий муносабатларнинг қуйидаги турлари мавжуд: миллий, этник, гуруҳий, шахсий ва бошқалар. Ижтимоий муносабатлар фақат ижтимоий субъектлар, яъни шахслар ва уларнинг уюшмалари ўртасида юзага келади. Шу жиҳатдан олганда, инсоннинг ўзи яратган сунъий объектлари ва табиат неъматлари (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси)дан фойдаланишини ижтимоий алоқалар сифатида тавсифлаб бўлмайди.

Ижтимоий муносабатлар кишиларнинг ўзаро мавҳум алоқалари эмас. У моддий ва маънавий маданиятда ўз ифодасини топган кишиларнинг бир-бирига таъсири, мулоқоти, қизиқиш ва эҳтиёжларининг уйғунлашуви, фикр ва эътиқодларининг қийслашуви, фаолият ва тажриба алмашуви натижасидир. Мулоқотда кишиларнинг рационал, эмоционал ва эркин тарзда бир-бирига таъсири, кайфиятлари ва қарашлари шаклланади, турмуш ва хулқ-атвор тарзи, одатлар, қилиқлар ўзлаштирилади, аҳиллик, ҳамкорлик

каби гурухий ёки ижтимоий фаолиятини ифодаловчи хислатлар юзага келади.

“Ижтимоий муносабатлар”, “норматив тартибга солиш”, “ижтимоий нормалар” каби категориялар давлат ва ҳуқуқ ходисаларини, хусусан, ҳуқуқнинг функциялари ва вазифаларини янада теранроқ англашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Жамият аъзолари ўртасидаги муносабатлар нафақат ҳуқуқ нормалари билан, балки бошқа ижтимоий нормалар билан ҳам тартибга солинади. Айти пайтда шахсларнинг техник объектлардан, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланиши билан боғлиқ масалалар соф ижтимоий нормалар билан тартибга солинмайди.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ НОРМАТИВ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ ОБЪЕКТИВ ЗАРУРИЯТИ

Ҳар қандай жамиятда унинг аъзолари муносабатларини тартибга солиш жамият мавжудлигининг зарурий шартидир. Ижтимоий ҳаётда тартибга солиш – одамлар ва улар жамоалари хатти-ҳаракатларини белгилаш, ушбу хатти-ҳаракатларнинг доимийлиги ва ривожини учун зарур йўналишлар бериш, уни аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда муайян бир қолипга тушириш демакдир. Ижтимоий тартибга солиш икки хил – норматив ва индивидуал кўринишга эга. **Норматив тартибга солиш** умумий хусусиятга эга бўлиб, бунда норма (қоида)лар жамиятнинг барча аъзоларига ёхуд унинг муайян қисмига тегишли бўлади. Шу ўринда норматив тартибга солишнинг юзага келиши – ижтимоий тартибга солишнинг энг муҳим бурилиш нуқталаридан бири бўлиб, унинг тараққиётида йирик сифат ўзгаришларини, туб бурилишларини бошлаб берганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Индивидуал тартибга солиш эса аниқ субъектга тааллуқли ҳисобланади, яъни тегишли тарзда ҳаракат қилиш учун берилган индивидуал кўрсатмалардан иборат бўлади. Бунда норматив тавсифга эга бўлган нормалар аниқ вазиятларда икки ёки ундан ортиқ шахслар ёхуд уларнинг уюшмалари ўртасида юзага келадиган муайян муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлади.

Тартибга солишнинг ҳар икки тури бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар ўзаро бир-бирига таъсир қилади, бир-бирининг мавжудлигини тақозо этади.

ИЖТИМОЙ НОРМАЛАР ТИЗИМИ

Жамиятда амал қиладиган барча нормаларни икки катта гуруҳ, яъни ижтимоий ва техник нормаларга бўлиш мумкин. Мазкур бўлиниш нормаларнинг тартибга солиш предметиға кўра таснифланади. Агар норма кишилар хулқ-атвори ва улар ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган бўлса уни ижтимоий норма сифатида тавсифлаш мумкин. Агар норма шахснинг табиат ва техника воситаларидан фойдаланиши билан боғлиқ муносабатларга доир бўлса, унга техник нормалар сифатида қараш лозим. Шу жиҳатдан олганда, техник нормалар “инсон ва машина”, “инсон ва меҳнат курули”, “инсон ва ишлаб чиқариш” типидеги, яъни инсон билан уни ўраб турувчи жонсиз предметларга оид муносабатларни тартибга солади дейиш мумкин.

Ижтимоий нормалар тизими – бу жамиятда кишилар хулқ-атворини, муайян гуруҳ ва жамоалар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қоидалар мажмуидир.

Ижтимоий норма – бу кишилар ҳамда уларнинг жамоалари ўртасидаги муайян муносабатни тартибга солувчи хулқ-атвор қоидадир.

Ижтимоий нормаларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- 1) ахлоқ нормалари;
- 2) сиёсий нормалар;
- 3) диний нормалар;
- 4) корпоратив нормалар;
- 5) урф-одат нормалари;
- 6) анъана нормалари;
- 7) ҳуқуқ нормалари ва бошқалар.

Ахлоқ нормалари – адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик, мақтов ва иснод, жамият томонидан рағбатлантириладиган ёки қораланадиган хатти-харакатлар, ор-номус, виждон, бурч, кадр-қиммат кабилар кўринишида ижтимоий ҳаёт шароитларининг бевосита таъсири сифатида кишилар онгида шаклланадиган қарашлар, тасаввурлар ва қоидалардир.

Сиёсий нормалар – жамиятни бошқариш жараёнида сиёсий ҳокимият субъектларининг ўзаро ва шахслар билан бўладиган муносабатларини тартибга солувчи қоидалар.

Айни пайтда жамиятда юз берадиган сиёсий тортишувларни ҳал этишда сиёсий нормалар билан бирга ҳуқуқ нормаларининг ҳам ўрни ва роли муҳимдир. Шу билан бирга, бугунги кунда дунёда глобаллашув жараёнлари таъсири остида инсонларнинг фикрлари, қарашлари ўзгариб

бормокда. Ҳуқуқ ҳам сиёсий мазмун касб этиб қолмокда. Бироқ сиёсий ва ҳуқуқий нормалар ўртасида мувозанат бўлиши зарур”³.

Диний нормалар – шахсларнинг ибодатга, муайян дин ҳукмрон мафкура бўлган мамлакатларда эса ўзаро муомаласига оид муносабатларни ҳам тартибга солишга қаратилган қоидалар.

Корпоратив нормалар – шахсларнинг муайян уюшмалари, гуруҳлари доирасида юзага келадиган муносабатларни тартибга солишга қаратилган ҳулқ-атвор қоидалари. Хусусан, жамоат ташкилотлари ички вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш ва ўз фаолиятларини самарали ташкил этиш мақсадида корпоратив нормаларни ишлаб чиқади. Корпоратив нормалар муайян бир жамоат ташкилотининг раҳбар органларини шакллантириш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби, ваколатлари, ташкилот аъзоларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва бошқалар тўғрисидаги нормалар бўлиб, улар фақат ўша ташкилот аъзоларига нисбатан жорий этилади ва фақат улар учун мажбурий аҳамият касб этади.

Урф-одат нормалари – кишилар ўртасида кўп марта такрорланганлиги сабабли одатга айланган ва шу тариқа авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ҳулқ-атвор қоидалари. Урф-одатлар муайян ижтимоий муҳитда таркиб топиб, авлоддан-авлодга ўтиб юрадиган ҳулқ-атвор қоидалари сифатида кишиларнинг табиий-ҳаётий эҳтиёжи кўринишида майдонга чиқади ва қайта-қайта такрорланиш натижасида улар учун одатий ҳол бўлиб қолади.

Анъанавий нормалар – жамиятда қарор топган илғор, ижобий анъаналарни асраш муносабати билан юзага келадиган умумлашган ва барқарор ҳулқ-атвор қоидалари. Анъаналар кишилар авлодлари ўртасидаги ворисийликнинг хилма-хил боғланиш йўналишлари сифатида, катталар тажрибаси ёшлар томонидан ўзлаштириладиган узатиш механизми сифатида майдонга чиқади.

Ижтимоий нормаларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари

Ижтимоий нормалар ўзаро умумий жиҳатлар билан биргаликда ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Буни ҳуқуқ ва ахлоқ нормаларининг ўзаро нисбатида ҳам кўриб чиқиш мумкин.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг умумийлиги қуйидагиларда намоён бўлади:

³ Қаранг: Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. –P.32.

– улар биргаликда норматив тартибга солиш тизимини ташкил этувчи ижтимоий нормалардан иборатдир;

– фалсафий нуқтаи назардан ҳуқуқ ва ахлоқ – ижтимоий-иқтисодий, маданий ва бошқа омиллар билан бир хил даражада боғлиқ бўлган устқурма категориялардир;

– ҳуқуқ ва ахлоқ мавжуд ижтимоий муносабатлардан иборат бирдан-бир бошқариш объектига эга ҳамда уларнинг ҳар иккаласи ҳам шахслар ва уларнинг жамоаларига йўналтирилган;

– ҳуқуқ ва ахлоқ норматив ҳодисалар сифатида шахсларнинг зарур ва мумкин бўлган хатти-ҳаракатлари чегараларини белгилайди ҳамда шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни уйғунлаштириш воситаси сифатида майдонга чиқади;

– инсон фаолиятини тартибга солувчи омил сифатида улар шахс иродасининг эркинлиги ва хатти-ҳаракатларини танлаш имкониятларига асосланади;

– ҳуқуқ ва ахлоқ охир-оқибатда бир хил вазифа, яъни ижтимоий ҳаётни тартибга солиш ва такомиллаштириш, унга ташкилий асосларни киритиш, адолат ва инсонпарварлик тамойилларини қарор топтириш вазифаларини кўзда тутаяди.

Ҳуқуқ ва ахлоқ нормалари бир-биридан қуйидаги жиҳатлар бўйича фарқланади:

1. Ҳуқуқ ва ахлоқ бир-биридан, энг аввало, ўрнатилиши, шаклланиш усуллари ва манбалари бўйича фарқ қилади. Ҳуқуқ нормалари давлат томонидан яратилади ёки тасдиқланади. Ўз навбатида, ҳуқуқ нормалари давлат томонидан бекор қилинади, тўлдирилади ва ўзгартирилади. Ахлоқ нормалари эса бошқача тарзда таркиб топади, яъни улар бутун жамият томонидан яратилади. Бу нормалар доимий равишда кишилар амалий фаолияти, уларнинг ўзаро алоқалари жараёнида юзага келади ва ривожланиб боради.

2. Ҳуқуқ ва ахлоқ нормалари таъминлаш усуллари бўйича бир-биридан фарқ қилади. Ҳуқуқ нормалари давлат томонидан яратилиб, жорий этилар экан, ўз навбатида, давлат томонидан таъминланади, муҳофаза этилади ва ҳимоя қилинади. Шу маънода ҳуқуқ нормаларининг мазмуни умуммажбурий моҳиятга эга. Жамоатчилик фикри, кучига таянувчи ахлоқ, мажбурий таҳдиддан фаркли ўлароқ, бутунлай бошқа тарзда амал қилади. Бунда давлатнинг аралашиши, юридик жазолар қўллаши тақозо этилмайди. Чунки ахлоқ қоидаларига амал қилмаган шахсларга нисбатан қандай таъсир кўрсатишни жамиятнинг ўзи ҳал қилади. Бундай таъсир чораси баъзан ҳуқуқий жазодан ҳам каттиқроқ ва таъсирлироқ бўлиши мумкин.

3. Ҳуқуқ ва ахлоқ нормалари ифода этиш шаклига кўра фарқ қилади. Агар ҳуқуқ нормалари давлатнинг махсус юридик ҳужжатлари (қонунлар, фармонлар, қарорлар)да мустаҳкамланиб, умуман кенг қўламли ва кенг тармоқли қонунчиликни ташкил этувчи тегишли кодекслар, тўпламлар, низомларда гуруҳларга ажратилиб, тартибга солинса, ахлоқий нормалар эса бундай аниқ ифодага эга бўлмайди. Ахлоқ нормалари ва қоидалари жамият турли қатламлари ва гуруҳларида муайян ижтимоий шарт-шароитлар таъсирида вужудга келар экан, кейинчалик у кенг тарқалади ҳамда барқарор ҳуқ-атвор қоидаларга айланади. Бунда бирон-бир ахлоқ нормасининг юзага келиш вақтини ҳам, сабабини ҳам, тартибини ҳам ва унинг амал қилиш муддатини ҳам аниқ кўрсатиш мумкин эмас.

4. Ахлоқ ва ҳуқуқ нормалари кишилар онгига таъсир этиш хусусияти ва усулларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Агар ҳуқуқ нормалари субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни уларнинг юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлари – ҳаққонийлик ва ноҳақлик, қонунийлик ва ғайриқонунийлик, жазоланиш ва жазоланмаслик нуқтаи назаридан тартибга соладиган бўлса, ахлоқ инсон қилмишларига эзгулик ва ёвузлик, мактов ва қоралаш, ҳалоллик ва нопоклик, олийжаноблик ва пасткашлик, виждон, орномус, бурч нуқтаи назаридан ёндашади.

5. Ҳуқуқ ва ахлоқ нормалари уларни бузганлик учун жавобгарлик моҳияти ва тартиби бўйича бир-биридан фарқ қилади. Ҳуқуқбузарлик ҳаракатлари оддий жавобгарликни келтириб чиқарибгина қолмай, балки махсус-юридик жавобгарликни ҳам юзага келтиради. Айни пайтда жазо тайинлаш тартиби қонун билан қатъий белгилаб қўйилади. Ахлоқ қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик мутлақо бошқа оқибатларга олиб келади. Бу ерда аниқ бир жазо чораси кўзда тутилмайди. Бериладиган жазо қоидабузарни ахлоқий қоралаш, унга танбеҳ бериш, жамоатчилик таъсири чораларини қўллашда ифодаланади.

6. Ҳуқуқ ва ахлоқ нормалари амал қилиш соҳалари бўйича фарқ қилади. Ахлоқий макон ҳуқуқий макондан анча кенгдир. Маълумки, ҳуқуқ ижтимоий ҳаётнинг кўп қирраларини четда қолдириб, унинг энг муҳим соҳаларинигина тартибга солиб боради. Ҳуқуқдан фарқли ўлароқ, ахлоқ жамият ҳаётининг деярли барча соҳаларига тааллуқли бўлади.

Ҳуқуқ – ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солишнинг тури сифатида

Маълумки, жамият кишилар ўртасида вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар тизимидан иборат. Ушбу тизим ўз доирасига турфа хил

муносабатларни қамраб олган мураккаб жамланмадир. Бундай мураккаблик ва турфа хиллик ижтимоий муносабатлар билан ўзаро таъсирли алоқада бўлган ҳодисалардан ҳам худди шундай мутаносибликни талаб этади. Шундай ижтимоий ҳодисалардан бири ҳуқуқдир.

Ҳуқуқ (юридик маънода) – бу давлат томонидан ҳимоя қилинадиган, ўзида эркинлик, тенглик ва адолат тамойилларини ифодалайдиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, умуммажбурий хулқ-атвор қоидалари йиғиндиси.

Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи регулятор бўлиб, унинг бу хусусияти ижтимоий муносабатлар билан бўладиган мунтазам алоқадорликни таъминлайди. Ижтимоий муносабатлар хилма-хил, бироқ шунга қарамай улар маълум даражада ихтисослашади, мазмунан муайян гуруҳларга бирлашади. Ушбу объектив жараёни параллел равишда ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ ҳам ўз бошидан кечиришини кузатишимиз мумкин. Яъни умуммажбурий хулқ-атвор, юриш-туриш қоидалари ҳам тегишинча гуруҳланади, тизимланади ва яхлит ҳуқуқни ташкил этади.

Ҳуқуқ принциплари

Ҳуқуқ принциплари – бу ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита сифатидаги моҳиятини ифодаловчи бошланғич норматив асослар, энг асосий қарашлар, ғоялар ва қоидалардир. Ҳуқуқ принциплари, авваламбор, ҳуқуқ қонуниятларини ифодалайди, қолаверса, бутун ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида амал қиладиган ва барча субъектларга нисбатан қўлланадиган энг умумий нормалардан иборат бўлади. Ҳуқуқ принциплари ҳуқуқ ижодкори учун дастурий ғоялар сифатида майдонга чиқаркан, ҳуқуқ нормаларини такомиллаштириш йўллари белгилаб беради. Ҳуқуқ принциплари, қоида тариқасида, Конституцияда, қонунлар ва кодексларнинг муқаддима ёки умумий қоидалар қисмида махсус тартибда белгилаб қўйилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмунидан қуйидаги ҳуқуқий принципларни, яъни ҳуқуқ устунлиги, демократизм, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг олий қадрият эканлиги, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари ва нормаларининг амал қилиши, Конституция ва қонунлар устуворлиги, тенг ҳуқуқлилик, барча мулк шакллариининг тенглиги, одил судлов принципларини англаш мумкин.

Ҳуқуқ принциплари таъсир этиш доирасига кўра умумҳуқуқий, соҳалараро ва соҳавий тамойилларга бўлинади.

Умумҳуқуқий принциплар ҳуқуқ тизимининг барча соҳаларига тегишли бўлиб, жумладан адолатлилик, фуқароларнинг қонун олдида ҳуқуқий жиҳатдан тенглиги, инсонпарварлик, қонунийлик, демократизм, ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин;

Соҳалараро принциплар ҳуқуқ тизимининг икки ёки ундан ортиқ соҳаларига оид бўлиб, улар қуйидагилар: жавобгарликнинг муқаррарлиги, ошкоралик, фуқаролик процессуал ва жиноий-процессуал ҳуқуқдаги тортишувлилик тамойили ва бошқалар;

Соҳавий принциплар ҳуқуқ тизимининг муайян бир соҳаси мазмун-моҳиятининг раҳбарий қонидаси сифатида намоён бўлади. Масалан, мулкий муносабатларда томонларнинг тенглиги (фуқаролик ҳуқуқи); жиноят жараёни ҳуқуқида айбсизлик презумпцияси ва бошқалар.

Ҳуқуқнинг функциялари

Ҳуқуқнинг функциялари – бу жамиятда ижтимоий муносабатларга ва кишиларнинг юриш-туришларига ҳуқуқий таъсир қилишнинг асосий йўналишларидир.

Ҳуқуқ функцияларининг ижтимоий муносабатларга таъсир ўтказиш йўналиши сифатидаги ролини тавсифловчи қуйидаги белгилари мавжуд:

1. Ҳуқуқ функцияси унинг моҳиятидан келиб чиқади ва ҳуқуқнинг жамиятдаги вазифаси билан белгиланади.

2. Ҳуқуқнинг функцияси унинг ижтимоий муносабатларга таъсирининг шундай йўналишики, бунда унинг амалга оширилишига бўлган эҳтиёж ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг заруратини тақозо этади.

3. Функция ҳуқуқнинг энг муҳим хусусиятларини ифодалайди ва у ҳуқуқ таракқиётининг муайян босқичида унинг олдида турган туб масалаларни ҳал этишга йўналтирилади.

4. Ҳуқуқ функцияси фаол ҳаракат йўналишидан иборат бўлиб, у ижтимоий муносабатларнинг муайян турини тартибга солади. Айнан шунинг учун ҳам жўшқинлик, ҳаракат, фаолият кабилар ҳуқуқ функциясининг энг муҳим хусусиятлари ҳисобланади.

5. Ҳуқуқ функцияси ўзининг мунтазамлиги билан ажралиб туради. Уни қўллашнинг узлуксизлиги ва давомийлиги айнан ушбу жиҳат билан тавсифланади.

Ҳуқуқ функцияларини **махсус юридик** (тор маънода) ва **умумижтимоий** (кенг маънода) турга таснифлаш мумкин.

1. Махсус юридик функцияларнинг қуйидаги турлари мавжуд: тартибга солувчи (регулятив) ва қўриқловчи.

• **Тартибга солувчи функция** – бу шундай ҳуқуқий таъсир қилиш йўналиши бўлиб, унда жамият тараққиёти эҳтиёжларига мос келадиган ижтимоий муносабатлар амалда бўлиши таъминланади ва ривожлантирилади. Тартибга солиш функцияси доирасида **икки кичик функция** – **статик тартибга солиш** ва **динамик тартибга солиш** функциялари ажралиб туради. Ҳуқуқнинг статик тартибга солиш функцияси ижтимоий муносабатларни муайян ҳуқуқий институтда мустаҳкамлаш йўли билан таъсир ўтказишида намоён бўлади. Динамик тартибга солиш функцияси ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатлар харақатини, яъни динамикасини расмийлаштириш йўли билан уларга таъсир ўтказишида ифодаланади.

• **Қўриқловчи функция** – бу умумаҳамиятга молик энг муҳим иқтисодий, сиёсий, миллий ва бошқа ижтимоий муносабатларни, уларнинг дахлсизлигини муҳофаза қилиш, шунингдек мазкур жамиятга ёт бўлган муносабатларни сиқиб чиқаришни мақсад қилиб олган ҳуқуқнинг ижтимоий вазифаси билан боғлиқ ҳуқуқий таъсир йўналишидир.

2. Умумижтимоий функциялар орқали жамият ҳаётининг турли хил йўналишларида юзага келадиган ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир ўтказилади. Ҳуқуқнинг умумижтимоий функцияларига қуйидагилар киради: **иқтисодий, сиёсий, тарбиявий, экологик** ва бошқалар. Ҳуқуқнинг ижтимоий функцияларини ижтимоий ҳаётнинг тегишли соҳаларига ҳуқуқий таъсир ўтказиш йўналиши сифатида таърифлаш мумкин. Жумладан, иқтисодий функция иқтисодий соҳага, сиёсий функция сиёсий соҳага, тарбиявий функция маънавий соҳага ҳуқуқий таъсир ўтказади.

Ҳуқуқнинг моҳияти ҳақидаги назариялар

Ҳуқуқнинг моҳияти деганда унинг мазмуни ва мақсади тушунилади. Ҳуқуқнинг мазмуни ва моҳияти унинг асосий ва барқарор хусусиятларини намоён этади. Шу билан бирга, ҳуқуқнинг моҳиятини белгилашда қуйидаги иккита жиҳат, яъни ҳар қандай ҳуқуқ, энг аввало, ижтимоий

муносабатларни тартибга солувчи восита сифатидаги вазифасини бажариши ҳамда мазкур восита кимнинг манфаатларига хизмат қилиши алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳуқуқнинг моҳияти давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми, сиёсати, ахлоқ, маданият ва бошқа ҳодисалар билан ўзаро боғлиқ бўлади. Ўз моҳиятига кўра ҳуқуқ умумижтимоий характерга эга. Бу демократик давлатларнинг моҳиятида қуйидагича намоён бўлади:

- ўзаро келишилган умумижтимоий иродани ифода этади;
- аҳолининг барча қатламлари манфаатларига хизмат қилади;
- ижтимоий алоқаларнинг ташкилийлиги ва ривожланиб боришини таъминлайди;
- ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг эркинлиги ва жавобгарлигининг ўлчови ҳисобланади;
- турли-туман эҳтиёж ва манфаатларни қондириш воситаси сифатида майдонга чиқади.

Юридик фанда ҳуқуқнинг моҳияти юзасидан турли хил назариялар мавжуд.

Табиий ҳуқуқ назарияси (Локк, Руссо, Монтескье, Радишчев (XVII–XVIII асрлар)). Илмий йўналиш сифатида ушбу назария узок тарихга эга. Унинг асосий қоидалари қадимги даврдаёқ шаклланиб улгурган. Ушбу назариянинг моҳияти шундан иборатки, давлат томонидан яратиладиган позитив (ижобий) ҳуқуқдан ташқари барча учун умумий бўлган ва позитив ҳуқуқдан устун турувчи табиий ҳуқуқ ҳам мавжуд. Позитив ҳуқуқ табиий ҳуқуқ талабларига, яъни яшаш ҳуқуқи, эркин ривожланиш, меҳнат қилиш, жамият ва давлат ишларида қатнашиш ва бошқа ҳуқуқларга асосланади. Қадимги Рим ҳуқуқшунослари табиий ҳуқуқни фуқаролик ҳуқуқлари ҳамда халқлар ҳуқуқлари билан бир қаторда табиат қонунлари ва нарса-ҳодисаларнинг табиий тартиби ифодаси сифатида алоҳида ажратиб кўрсатган. Шунингдек, инсоннинг табиий, туғма ҳуқуқлари кўпчилик давлатларда конституциявий тарзда мустаҳкамлаб қўйилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида яшаш ҳуқуқи “ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқи” сифатида мустаҳкамланган. Юксак маданиятли жамиятда табиий ва позитив ҳуқуқларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга ҳеч қандай асос йўқ. Чунки табиий ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг ягона умуминсоний тизимини ташкил этиб, инсоннинг табиий ҳуқуқларини мустаҳкамлайди ва муҳофаза қилади.

Реалистик ҳуқуқ мактаби (Р.Иеринг, С.Муромцев в.б.). Мазкур йўналиш вакиллари ҳуқуқнинг тадрижий тарзда ривожланиши ҳақидаги тарихий тасаввурлардан фарқли ўларок, ҳуқуқ ташқи омиллар таъсирида юзага келади ва ривожланади деб ҳисоблайди. Ҳуқуқшунос Рудольф Иеринг ушбу назариянинг мазмун-моҳиятини ўзининг “Рим ҳуқуқи руҳи”, “Ҳуқуқ учун кураш”, “Ҳуқуқда мақсад” каби асарларида баён қилган. Иерингнинг таъбирича, ҳуқуқ – химояланган давлат манфаатидир. У шахс манфаатларини кафолатлайди, одамларнинг турли хил эҳтиёжларини қондиришга ёрдам беради. Ҳуқуқнинг вазифаси ҳуқуқдан фойдаланишни кафолатлашдан иборат. Ҳуқуқнинг мазмун-моҳияти замирида қонунсизликка қарши халқлар кураши, давлат ҳокимияти, индивидлар кураши ётади. Шу муносабат билан Иеринг ҳуқуқ тарихидаги барча улкан ютуқлар – қулликнинг, крепостнойликнинг барҳам топтирилиши, ер мулки эркинлиги, хунармандчилик, эътиқод ва ҳоказолар эркинлиги – буларнинг ҳаммаси шафқатсиз, кўпинча асрлар оша давом этадиган курашларда қўлга киритилиши лозимлигини, бундай ҳолларда ҳуқуқнинг йўли ҳамиша ҳуқуқлар қолдиқлари орқали белгиланишини алоҳида таъкидлаган.

Унинг эътироф этишича, мутлақ адолатли ҳуқуқ йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, ҳуқуқнинг қиммати унинг асосида ётган мақсадни амалга оширишдан иборатдир. Манфаатлар кураши асосида дунёга келган ҳуқуқ жамият ҳаётида адолат принципига, албатта, риоя қилиш шарти билан муайян бир шахслар иродасини бошқаларнинг манфаатларига бўйсундирувчи куч сифатида майдонга чиқади.

Мазкур илмий йўналиш намояндалари ҳуқуқ учун курашиш қонуний ҳуқуққа эга бўлган шахснинг ўз олдидаги мажбуриятдир, зеро ҳуқуқни химоя қилиш, яъни ҳуқуқбузарликка қарши ҳаракат қилиш эса фақат ўз-ўзига нисбатангина эмас, балки умуман жамиятга, давлатга нисбатан ҳам мажбуриятдир: ҳар бир шахс ҳуқуқни химоя қилар экан, аввало, ўзининг субъектив ҳуқуқи асоси бўлган объектив ҳуқуқ нормаларини муҳофаза этади деб ҳисоблайди.

Психологик ҳуқуқ мактаби (Петражицкий, Росс, Рейснер, Дюги, Мерилл). Ушбу назария XX аср бошларида кенг тарқалган. Мазкур назария вакилларининг фикрича, кишиларнинг руҳияти жамият, ахлоқ, ҳуқуқ ва давлатнинг ривожланишини белгилаб берадиган омилдир, ҳақиқий ҳуқуқ кишиларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисидаги руҳий кечинмаларидир. Л.Петражицкийнинг таъкидлашича, тажрибаларга асосланувчи фан турмушнинг икки кўриниши – моддий ва руҳий

аҳамиятини ғоятда бўрттириб кўрсатади. Бирок ушбу назариянинг ижобий томонларини ҳам таъкидламаслик адолатдан бўлмайди. Айтайлик, мазкур назарияга кўра қонун чиқарувчи ўзининг субъектив хохиши бўйича нормаларни ярата олмайди. Бунинг учун у ижтимоий ривожланишнинг объектив эҳтиёжларини, алоҳида одамлар манфаатларини билиши ва англаши ҳамда уларни ҳуқуқ нормаларида тўғри ифодалашлари лозим бўлади.

Ислом ҳуқуқ доктринаси. Муайян даражада рухсат бериладиган ва қўллаб-қувватланадиган шаклда диний шаклда ифодаланувчи нормалар тизими сифатида ислом ҳуқуқи VII–X асрларда араб мамлакатларида шаклланган ва у ислом динига асосланган. Ислом ҳуқуқ доктринасига кўра ҳуқуқ Аллоҳ томонидан белгиланади. Аммо ислом ҳуқуқининг шаклланишида Қуръон оятларининг Пайғамбар (с.а.в.), саҳобалар, уламолар томонидан талқин этилиши катта аҳамиятга эга бўлган. Ислом ҳуқуқшунослари бўлган фақиҳларнинг меҳнатлари асрлар давомида мана шу улкан масъулиятли ишга сарфланган. Уларнинг саъй-ҳаракатлари янги ҳуқуқни яратишга эмас, балки Аллоҳ томонидан берилган ҳуқуқни амалда фойдаланишга мослаштиришга йўналтирилган. Ислом ҳуқуқини белгиловчи фикҳ соҳаси фақатгина Аллоҳнинг инсонларга қўйган ўзаро ҳуқуқий қонун-қоидаларини акс эттириш билан чекланиб қолмай, балки ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олади.

Мазкур назария вакилларининг фикрича ҳар бир ҳуқуқни қўлловчи, муайян масалани ҳал қилишда асосан қуйидаги манбаларга таяниши лозим: **Қуръони карим** – мусулмонларнинг муқаддас китоби, мусулмон ҳуқуқи учун раҳбарий қоидалар тўплами (Аллоҳ томонидан Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)га нозил қилинган); **ҳадис ёки сунна** – Муҳаммад пайғамбар тўғрисидаги ҳамда унинг панд-насихатлари, ўғитлари ва кўрсатмалари билан боғлиқ ахлоқий, диний меъёрлар бўлиб, улар Қуръони каримни аниқлаштиришга ёрдам берувчи, ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга кўмаклашувчи қоидалар тўплами ҳисобланади; **ижмоъ** – халифалар, билимдон кишиларнинг Қуръон қоидалари асосида турли муносабатлар бўйича чиқарган ҳукмлари, қарорлари; **қиёс** – аналогия, ўхшатиш йўли билан чиқарилган ҳукм (олдинги манбаларда ўз ифодасини топмаган фикр-мулоҳазаларни қамраб олади). Қуръон, сунна, ижмоъ ва қиёсдан ташқари фикҳнинг бошқа ёрдамчи манбаларидан фойдаланиш ҳам мустасно этилмаган. Уларга ҳуқуқий одатлар, қонунлар ва фатволар киради.

Юқорида қайд этилган манбалар билан бирга, янги бир фан – усули фикҳ, яъни мусулмон ҳуқуқшунослиги вужудга келган. Фикҳ ўз ичига шахснинг диний расм-русмларни бажариш билан боғлиқ масалаларни тартибга соладиган ибодат нормалари ва шахслар ўртасидаги

муносабатларнинг қоидаси сифатида муомалот нормаларини қамраб олади. Ислом назариясига кўра ҳуқуқий масалалар шариатнинг муомалот қисмига тегишли ҳисобланади.

Назорат учун саволлар:

1. Ижтимоий нормалар кишилар, уларнинг жамоалари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи умумий ҳуқ-атвор қоидалари бўлса, ҳуқуқ давлат томонидан ўрнатиладиган, ўзида эркинлик, тенглик ва адолат тамойилларини ифодаладиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, бажарилиши умуммажбурий бўлган юриш-туриш қоидалари йиғиндиси ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳуқуқ ва бошқа ижтимоий нормалар бир-биридан турли жиҳатларига кўра, хусусан, шаклланиш усуллари ва манбалари бўйича, ифода этиш шаклига кўра, кишилар онига таъсир этиш хусусияти ва жавобгарлик моҳияти ҳамда амал қилиш соҳалари бўйича фарқ қилади.

Айрим манбаларда ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ҳуқуқнинг аҳамияти юқори эканлиги қайд этилса, бошқаларида ижтимоий нормалар муносабатларни тартибга солишда самарали восита эканлигини билдирилади.

Ҳуқуқ ва бошқа ижтимоий нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини муҳокама қилиш орқали вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг.

2. Ҳуқуқ тамойиллари – бу ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита сифатидаги моҳиятини ифодаловчи бошланғич норматив асослар, энг асосий қарашлар, ғоялар ва қоидалардир. Ҳуқуқ тамойиллари, авваламбор, ҳуқуқ қонуниятларини ифодалайди, қолаверса, бутун ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида амал қиладиган ва барча субъектларга нисбатан қўлланадиган энг умумий нормалардан иборат бўлади. Ҳуқуқ тамойиллари ҳуқуқ ижодкори учун дастурий ғоялар сифатида майдонга чиқаркан, ҳуқуқ нормаларини такомиллаштириш йўллари белгилаб беради. Ҳуқуқ тамойиллари Конституцияда, қонунлар ва кодексларнинг муқаддима ёки умумий қоидалар қисмида махсус тартибда белгилаб қўйилади.

Шу билан бирга, айрим ҳуқуқшунослар амалиёт учун ҳуқуқ тамойилларининг аҳамияти йўқ деган фикрни билдиришса, бошқалари эса муҳим аҳамиятга эгаллигини, ҳуқуқий тизим унга боғлиқ ҳолда ривожланишини таъкидлашади.

Масалани атрофлича муҳокама қилиб, вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг.

4. Замонавий норма ва ҳуқуқ ижодкорлиги – норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлили

Режа:

1. Ҳуқуқ нормалари тушунчаси, белгилари ва мантиқий тузилиши: гипотеза, диспозиция ва санкция.
2. Ҳуқуқ нормаларини турларга ажратиш (таснифлаш).
3. Ҳуқуқ ижодкорлиги: тушунчаси, турлари ва тамойиллари
4. Қонун ижодкорлиги жараёни босқичлари
5. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат тушунчаси, белгиси ва турлари

Тушунчалар ва таянч иборалар: Ҳуқуқ нормалари. Ҳуқуқ нормасининг тузилиши. Гипотеза. Диспозиция. Санкция. Ҳуқуқ нормаларининг таснифи. Ҳуқуқ ижодкорлиги. Қонун ижодкорлиги жараёни.

1. Ҳуқуқ нормалари тушунчаси, белгилари ва мантиқий тузилиши: гипотеза, диспозиция ва санкция.

"Норма" сўзи (лот. norma сўзидан олинган бўлиб) – у раҳбарий қоида, намуна, ўлчов деган маънони англатади.

Норма қонун кучига эга бўлган маълум шахсга қаратилган ёки қаратилмаган ҳуқ-атвор йиғиндисиدير. Норма, шунингдек, муддатсиз ҳам эмасдир. Ҳуқуқни чеклашнинг фундаментал асоси ҳам қонунда нормаларда ифодаланади⁴.

Ҳуқуқ нормалари ижтимоий нормалар таркибига кирувчи ахлоқ, одат, одоб, жамоат ташкилотларининг нормаларидан фарқ қилади.

Ҳуқуқ нормаси - давлат томонидан ўрнатиладиган, маъқулланадиган, муҳофазаланадиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий юриши-туриши (ҳуқ-атвор) қоидаси.

⁴ Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. –P.35.

Ҳуқуқ нормасининг белгилари:

- давлат томонидан ўрнатилади, халқнинг иродасини ўзида акс эттиради;
- давлат томонидан муҳофазаланади;
- умуммажбурийлик характериға эға;
- расмий аниқликка эға;
- норматив (ваколат берувчи ва мажбурият юкловчи) характериға эға.

Ҳуқуқ нормасининг характери жиҳатларидан бири – бу унинг узок муддат давомида такрор-такрор қўлланилишидир.

Жамиятда юз берадиган сиёсий тортишувларни ҳал этишда ҳам ҳуқуқ нормаларининг ўрни ва роли муҳимдир. Шу билан бирға бугунги кунда дунёда глобаллашув жараёнлари таъсири остида инсонларнинг фикрлари, қарашлари ўзгариб бормоқда. Ҳуқуқ ҳам сиёсий мазмун касб этиб қолмоқда. Бироқ сиёсий ва ҳуқуқий нормалар ўртасида мувозанат бўлиши зарур”⁵.

Ҳуқуқ нормалари қуйидаги хусусиятларға эға:

- 1) халқнинг иродаси сифатида амал қилади;
- 2) давлат нуқтаи назаридан энг муҳим деб ҳисобланган ижтимоий муносабатларни тартибға солади;
- 3) кўп маротаба қўлланилади ва узок муддат амалда бўлади;
- 4) халқ манфаатларига мос келадиган ижтимоий муносабатларни қўриқлайди;
- 5) бир-бири билан узвий боғлиқ ва ягона ҳуқуқ нормаси тизими кўринишида мавжуд бўлади ва амал қилади;
- 6) лозим бўлганда давлатнинг зўрлик кучи билан тавсифланади;
- 7) аниқ ва қатъий шаклға эға ва ҳ.

⁵ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. –P.32.

Ҳуқуқ нормасининг тузилишини билиш нафақат ҳуқуқ ижодкорлиги билан шуғулланувчи органлар, балки ҳуқуқни қўллаш органлари учун ҳам муҳим роль ўйнайди. Биринчисига бу билимлар юридик қарор (кўрсатма)ларни тўғри талқин қилишга ёрдам берса, иккинчисига эса уларни ўз ўрнида ва тўғри қўллашга ёрдам беради.

Ҳуқуқ нормалари ўзининг бир бутунлиги, бирлиги, бўлинмаслиги билан ажралиб туради. Унинг учун алоҳида тузилиш ҳам хос бўлиб, элементларнинг ўзаро алоқаси ва махсус мазмунга эга эканлиги билан фарқланади. Ҳуқуқ нормаларининг тузилиши деганда унинг ички тузилиши ва элементлари бирлиги тушунилади.

Ҳуқуқ нормасининг тузилиши деганда – унинг юридик фаолияти эркинлигини таъминловчи ўзаро боғлиқ бўлган зарур элементларнинг мажмуи ёки бирлиги тушунилади.

Ҳуқуқ нормасининг тузилиши:

- *Гипотеза;*
- *Диспозиция;*
- *Санкция.*

Гипотезада ҳуқуқ нормасида белгиланадиган ҳолида қандай шароит ва ҳолатда ким томонидан амалга оширилиши кўрсатилади. Гипотеза ҳуқуқ

нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган қонданнинг кучга кириши учун зарур бўлган муайян аниқ ҳаётий ҳолатлар (воқеа, ҳаракат, ҳолатлар) ўзининг ифодасини топади.

Гипотезанинг қуйидаги турлари мавжуд:

- оддий гипотеза;
- мураккаб гипотеза;
- муқобил гипотеза.

Диспозиция ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганида ҳуқуқ субъектлари роя этишлари лозим бўлган хатти-ҳаракат қондаси (ҳуқуқ ва мажбуриятлари) ифодаланган бўлади.

Диспозициянинг қуйидаги турлари мавжуд:

- императив (аниқ кўрсатилган, буйруқ берувчи);
- нисбий белгиланган;
- бланкет (ҳавола этувчи);
- тавсифловчи (тўлиқ баён этилган) ва б.

Санкция диспозицияда кўрсатилган қондани бузган шахсга нисбатан давлат органи қўлаши мумкин бўлган таъсир чорасини белгилайди. Санкция ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган талабларни бажармаганлик учун берилиши мумкин бўлган жазонинг ёки тавсия этилган ҳаракатни содир этганлик учун рағбатлантиришининг тури ва ўлчови ифодаланган бўлади.

Ҳуқуқ нормаларининг ифодаланишига қараб санкция қуйидагиларга бўлинади:

- нисбий аниқ;
- мутлақ аниқ;
- муқобил.

2. Ҳуқуқ нормаларини турларга ажратиш (таснифлаш)

Ҳуқуқ нормаларини таснифлаш (классификация) ҳуқуқни тартибга солиш тизимида юридик нормаларнинг ўрни ва аҳамиятини тўғри ва аниқ белгилашга ёрдам беради.

Ҳуқуқ нормаларини қуйидаги белгиларга қараб таснифлаш мумкин:

1) **функционал аҳамиятга қараб** бошланғич нормалар, умумий нормалар ва махсус нормаларга бўлинади.

- бошланғич нормалар - ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг асосини, уларнинг мақсади, вазифаси, чегараси ва йўналишини ифодалайди.

- умумий нормалар - у ёки бу соҳа ҳуқуқининг умумий қисмига тааллуқли бўлиб, тегишли ҳуқуқ йўналиши институтларининг бутун ёки кенг қисмига жорий қилинади.

- махсус нормалар – у ёки бу ҳуқуқ соҳаси йўналишининг алоҳида институтга тегишли бўлиб, маълум бир ёндош (яқин) ижтимоий муносабатларни ўзига хос хусусиятларини эътиборга олган ҳолда тартибга солади.

2) **Ҳуқуқ соҳасига тегишлилигига қараб** конституциявий, фуқаролик, жиноят, маъмурий ва ҳ.

3) **Характерига қараб** моддий, процессуал (жиноят процесси, фуқаролик процесси)

4) **Ҳуқуқни тартибга солиш усулига қараб**

- императив (ҳокимиятлилик характерига эга фармойишларни мужассамлаштирувчи);

- диспозитив (мустақил қарашларни мужассамлаштирувчи);

- рағбатлантирувчи (ижтимоий фойдали юриш-туришларни);

- тавсиянома кўринишидаги нормаларга бўлинади.

5) **Харакат қилиш вақтига қараб**

доимий ва вақтинчалик (Президент фармонлари фавқулодда ҳолат ҳақида).

Ҳар қандай ҳуқуқ нормалари шахсга маълум ҳаракат (хулқ) шаклини кўрсатиб беради, шунга кўра уларни -мажбурят юқловчи, тақиқловчи, ваколат берувчи (баъзи хатти-ҳаракатларни, юридик оқибатларни бажаришга имконият яратувчи) нормаларга ажратиш мумкин.

3. Ҳуқуқ ижодкорлиги: тушунчаси, турлари ва тамойиллари

Ҳуқуқ ижодкорлиги -бу энг аввало ваколатли давлат органларининг норматив-ҳуқуқий актларини яратиш, уларга ўзгартириш киритиш ёки уларни бекор қилишга қаратилган фаолиятидир.

Ҳуқуқ ижодкорлиги турлари:

-беvosита ҳуқуқ ижодкорлиги (умумхалқ референдуми);

-давлат органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги (Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар ва б.);

-алоҳида мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги (Президент, вазирлар, ҳокимлар ва б.);

-махаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги.

Ҳуқуқ ижодкорлиги тамойиллари:

-илмийлик;

-профессионализм;

-конунийлик;

-демократизм;

-ошкоралик;

-тезкорлик.

Қонун ижодкорлиги – давлатнинг ҳуқуқий нормаларини яратишга қаратилган энг муҳим фаолият йўналишларидан бири. Қонун ва қонун чиқариш фаолияти билан боғлиқ ишлар жамият тараққиётининг барча босқичларида муҳим ўрин тутган.

Қонунларнинг энг асосий ижтимоий вазифаси – жамиятда тартиб, интизом ва барқарорликни таъминлашдан иборат. Қонунчилик сиёсати – давлат сиёсатининг бир бўлаги бўлиб, унда ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий йўналишлари, принциплари, мақсадлари ўз ифодасини топади. Ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти натижаларига қараб, яъни қонунлар ва бошқа норматив актларга қараб, давлат тўғрисида, унинг демократлигига, маданияти ва цивилизацияси даражасига баҳо берилади.

Ҳуқуқ ижодкорлигининг энг муҳим характеристикасидан бири бўлиб, унинг давлат ёки давлат органлари фаолияти эканлиги ҳисобланади.

Қонун ижодкорлиги фаолияти –ваколатли давлат органининг қонунларни ишлаб чиқиши ва қабул қилишга қаратилган, аниқ мақсадга йўналтирилган иродавий фаолиятдир. Мазкур фаолият ижодий жараён бўлиб, бунда халқнинг иродаси аниқланади, шакллантирилади ва белгиланган тартибда қонун даражасига кўтарилади.

Қонун чиқариш фаолияти (ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти) ўзининг масъулиятлилиги ва мураккаблиги билан фарқ қилади. Республика шаклидаги демократик давлатларда қонун чиқариш фаолияти, анъанага кўра, алоҳида сайлаб қуйиладиган орган томонидан амалга оширилади. Бундай орган турли мамлакатларда турлича номлар билан (АҚШда – конгресс, Францияда – Миллий Мажлис, Англияда – парламент, Германияда – Бундестаг, Эронда – Мажлис, Россияда – Федерал Мажлис

(Дума), Ўзбекистонда –Олий Мажлис, Польша, Литвада – Сем, Швецияда – Риксдаг ва ҳ.к) аталиб умумий қабул қилинган ягона ном парламент ибораси билан ифодаланади.

Юридик адабиётларда қонун ижодкорлик фаолияти ибораси қонун чиқариш фаолияти, қонун яратиш фаолияти, қонунчилик, ҳуқуқ ижодкорлиги каби иборалар билан синоним сифатида қўлланилади.

4. Қонун ижодкорлиги жараёни босқичлари

Ҳуқуқ ижодкорлиги жараёни (қонун яратиш) ўта масъулиятли, серқирра ва мураккаб жараён. Қонун кучга киргач ҳар бир юридик ҳамда ижтимоий муносабатларни тартибга солишда қатъий кучга айланади. Бу жараён мунтазам ва мувофиқлаштирилган кетма-кетликда рўй берувчи босқичларнинг йиғиндиси сифатида мавжуд бўлувчи аниқ ҳуқуқий механизмдир. Бунда иш тегишли ҳуқуқий муносабатлар соҳасини ҳуқуқий тартибга солиш заруриятини ўрганишдан муаммоли вазиятни атрофлича таҳлил этишдан бошланади: сўнгра тажриба умумлаштирилиб, илмий асосланган материаллар тўпланади; навбатдаги вазифа режалаштирилаётган қонуннинг илмий ғоя (концепцияси) ва дастлабки лойиҳасини ишлаб чиқишдан иборат бўлади; қонун лойиҳаси қонун чиқарувчи идора томонидан ўрганилади, муҳокама этилади ва ниҳоят қонун қабул қилинади.

Қонун ижодкорлиги жараёни - давлат олий вакиллик органининг Конституцияда белгиланган тартибда янги қонунларни яратишга, амалдаги қонунларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритишга қаратилган, шунингдек, эскирган қонунларни бекор қилиш борасидаги ҳаракатлари йиғиндиси бўлиб, у қонун билан тартибга солиниши зарур бўлган муносабатларни аниқлаш, қонун лойиҳасини тайёрлаш, уни муҳокама этиш ва қабул қилишни ўз ичига олади.⁶

⁶ *Одилқориев Ҳ.Т., Тультеев И.Т.* Икки палатали парламент. -Т.: ЎзР ИИВ Академияси, 2005. –Б.93.

Қонун ижодкорлигининг қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилади:

- Ваколатли давлат органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти;
- Халқнинг бевосита референдум орқали ҳуқуқ ижодкорлиги.

Масалан: Ўзбекистонда қонуннинг парламент томонидан қабул қилиниши ёки умумхалқ овоз бериш йўли билан қонун қабул қилиши.

Қонуности ҳуқуқ ижодкорлиги. Бундай ҳолларга, баъзида давлат олий вакиллик органларига кирмайдиган давлат органлари томонидан ҳуқуқ нормалари қабул қилинади ва ҳаракатга келтирилади. Бундай қонун ости актлари қонунни қабул қилишни таъминлаш учун муҳим ҳисобланади.

Қонун ости ҳуқуқ ижодкорлиги субъектларига – Президент, ҳукумат ва бошқа олий давлат органлари кириб, улар қонунга биноан юридик нормалар ва норматив актларни қабул қилиш ҳуқуқига эга. Қонун ости ҳуқуқ ижодкорлигининг ўзига хос ижобий ва салбий томонлари мавжуд:

Ижобий томонлари – унинг тезкорлиги, расмийликнинг камлиги, тегишли органларнинг компетентлиги, ҳужжат қабул қилиниши билан боғлиқ шарт-шароитларни яхши билишларини айтиш мумкин;

Салбий томонлари – ҳуқуқий қарорнинг қабул қилиниши жараёнининг яширинлиги, норматив актларнинг кўплиги уларни кўллашни қийинлаштиради ҳамда жамият аъзолари томонидан назорат қилишни мураккаблаштиради.

Қонун-бу норматив акт бўлиб, қонунчилик ҳокимияти органи (ёки референдум йўли билан) томонидан белгиланган тартибда қабул қилинадиган, халқнинг иродасини ифодалайдиган, олий юридик кучга эга бўлган ва бирмунча муҳим бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳужжат.

Ўзбекистон Республикасида қонун ижодкорлиги жараёнининг босқичлари:

- 1. Қонунчилик ташаббуси.*
- 2. Қонунчилик ташаббуси асосида Қонунчилик палатаси томонидан қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ва муҳокама қилиш.*
- 3. Қонунни қабул қилиш ва Сенатга тақдим этиш.*
- 4. Сенатда қонунни муҳокама қилиш ва маъқуллаш ҳамда имзолаш учун Президентга юбориш.*
- 5. Қонуннинг Президент томонидан имзоланиши.*
- 6. Қонунни матбуотда расмий эълон қилиш.*

Қонун яратишдан олдин жамиятда шундай қонун вужудга келишига эҳтиёж борми, деган саволга жавоб бериш лозим. Қонун ишлаб чиқишга киришишдан аввал мавжуд ижтимоий воқелик, ҳаёт, муаммоли вазият атрофлича ўрганиб чиқилади.

Шундай қилиб, у ёки бу қонуннинг яратилишига бўлган эҳтиёжни ўрганиш – қонунчилик жараёнининг бошланғич нуқтасидир. Қонунчилик фаолиятига таъсир этувчи ижтимоий омилларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин: иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, социал-маданий, жуғрофий, демографик, экологик, миллий, илмий-ташкилий ва ҳ.клар

Қонунчилик фаолиятига таъсир қилувчи омиллар муайян механизм асосида ҳаракатланади.

Қонунни яратиш жараёни, яъни қонун чиқарувчи орган доирасида бевосита фаолият қонунчилик ташаббуси пайдо бўлишидан бошланади. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқий муаммолари мағзини англаб етиш учун унинг қуйидаги муҳим жиҳатларини пухта мушоҳада этиш талаб қилинади:

- 1) Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи тушунчаси ва моҳияти;*
- 2) Қонунчилик ташаббуси амалга оширилиши натижасида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатнинг мазмуни;*

3) Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқнинг субъектлари доираси ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва б.

Қонунчилик ташаббуси қатор ҳаракатлар мажмуи бўлиб, унда қонун чиқарувчи органга қонун лойиҳаси ёки қонунчилик таклифи киритилади ва парламент янги қонун чиқариш, амалдагисини ўзгартириш ёхуд бекор қилиш масаласини кўриб чиқиш учун қабул қилади.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи – бу Конституцияда белгиланган ваколатли давлат органлари, ташкилотлар ва шахсларнинг ҳуқуқи бўлиб, улар томонидан муайян қонун лойиҳасини ёки янги қонун қабул қилиш тўғрисида, шунингдек, амалдаги қонунни ўзгартириш ёхуд уни бекор қилиш тўғрисидаги таклифни парламент эътиборга тақдим этилиши тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасига мувофиқ қуйидагилар қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланадилар:

- Ўзбекистон Республикаси Президенти, ўз давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди, Бош прокурори эгадирлар ва бу ҳуқуқ қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонун лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади.

Қонун лойиҳасини муҳокама этиш – қонун яратиш жараёнининг муҳим босқичидир. Бу босқич қонун чиқарувчи органга қонун лойиҳаси тақдим этилгач, у сессия кун тартибига киргач бошланади. Шаклланган тажрибага кўра, қонун лойиҳаси икки хил кўринишда муҳокама қилинади.

1) қонун лойиҳаси аксарият умумий қоидага биноан парламент (Олий Мажлис Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланади) томонидан унинг йиғилишида муҳокама этилади.

2) мамлакат ҳаётининг ўта муҳим масалаларини тартибга солишга қаратилган қонунлар лойиҳаси парламент қарори билан кенг халқ муҳокамасига тақдим этилади.

Қонун лойиҳаси моддама-модда, бўлимлар ва боблар бўйича ёки ялпи муҳокама қилинади.

Қонунни қабул қилиш босқичининг аҳамияти ва масъулияти шундаки, бунда қонун лойиҳасига расмий юридик куч бахш этилади, у қонунга айланади. Парламентда баъзи жиддий масалаларни ҳал этиш учун депутатлар малакали кўпчилигининг овоз бериши лозим бўлади. Овоз бериш очик, яширин ва номма-ном бўлиши мумкин.

Қонун қабул қилиниб, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланиб, қонунда белгиланган тартибда расмий нашрларда эълон қилинган, юридик кучга эга бўлади. Қонунларни эълон қилиш Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 84-моддасида ўз ифодасини топган. Унга мувофиқ, қабул қилинган қонунларнинг ва бошқа норматив ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланишининг мажбурий шартидир.

Норматив-ҳуқуқий акт белгиланган тартибда ва тегишли шаклда эълон қилинмаган, ижрочилар эътиборига етказилмаган бўлса, уни ҳаракатдаги юридик кучга эга акт деб бўлмайди.

Қонуннинг давлат номидан эълон қилиниши – ваколатли идоралар томонидан махсус амалга ошириладиган ҳуқуқий функциясидир.

1. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат тушунчаси, белгиси ва турлари

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат - ваколатли давлат органининг белгиланган тартибда қабул қилган, ижтимоий муносабатларни тартибга

солишга қаратилган, умуммажбурий тусдаги қоидаларни ўрнатувчи, ўзгартирувчи ёки бекор қилувчи юридик ҳужжати ҳисобланади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат умуммажбурий ҳуққ-атвор қоидаларини ўз ичига олади ҳамда ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан ижтимоий нормаларнинг бошқа турларидан ажралиб туради:

- а) давлат номидан қонунда белгиланган тартибда қабул қилинади;
- б) ваколатли субъектларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятининг маҳсули ҳисобланади;
- в) барча учун умуммажбурий қоидаларни ўрнатади, ўзгартиради (тақомиллаштиради) ёки бекор қилади;
- г) махсус процессуал тартибда амалга оширилади;
- д) муайян ҳужжатлаштирилган шаклга эга (қонун, фармон, қарор ва б.);
- е) муайян турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган;
- ж) уларда ҳуқуқий қонуннинг мазмуни, яъни ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва бурчлари баён этилади;

Қуйида юқорида кўрсатиб ўтилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларининг ҳар бирини юридик табиати таҳлил қилинади.

Конституция - (лотин. *constitutio* - ўрнатиш, тузилиш) - моддий маънода аввало инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларини эълон қилувчи ва қафолатловчи, шунингдек ижтимоий тузум, бошқарув шакли ва давлат тузилиши, ҳокимият марказий ва маҳаллий органларини ташкил этиш асосларини, уларнинг ваколатлари ва ўзаро муносабатларини, давлат рамзлари ва пойтахтини белгилайдиган қонун ҳужжати, ҳужжатлар ёки конституциявий одатлар мажмуи. Расмий маънода барча қонунларга нисбатан олий юридик кучга эга бўлган асосий қонун. Конституция - энг олий ҳуқуқий шакл бўлиб, унда конституциявий тузум қадриятлари, институтлари ва нормалари, давлат ҳокимиятининг ижтимоий алоқалари ва

муносабатларини давлат - ҳуқуқий тартибга солиш асослари мустаҳкамлаб қўйилади.

Ўз юридик табиати ва моҳиятига кўра, Конституция бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан қуйидаги муҳим жиҳатлари билан ажралиб туради:

биринчидан, Конституция махсус субъект томонидан ёки унинг номидан ўрнатилади;

иккинчидан, Конституциявий қоидалар таъсис эътувчи, йўналтирувчи, бирламчи аҳамиятга эга;

учинчидан, конституциявий тартибга солиш ўз ҳажмининг кенг қамровлилиги билан тавсифланади, яъни у ниҳоятда муҳим ва кенг қўламдаги ижтимоий муносабатлар доирасига таъсир кўрсатади;

тўртинчидан, Конституция алоҳида юридик хусусиятларга, яъни устуворликка, олий юридик кучга, ўзига хос муҳофаза шаклига, махсус тарзда қабул қилиниш ва ўзгартирилиш тартибига эга.

Қонун - инсон, жамият ва давлат манфаатлари нуқтаи назаридан энг муҳим деб ҳисобланадиган ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш, ривожлантириш ва тартибга солиш воситасидир. Қонунда ҳалқнинг давлат ҳокимиятига доир олий иродаси акс эттирилганлиги, унинг ижтимоий қадр-қимматини оширади. Қонун давлат олий вакиллик органларининг энг юқори кучга эга бўлган актидир. Норматив-ҳуқуқий актлар тизимида қонунлар асосий ўринни эгаллайди. “Қонун” ибораси серқирра ва маънодордир. “Қонун” категорияси ижтимоий ва табиий фанлар томонидан кенг қўлланилади. Хусусан турли илмий адабиётларда “фалсафа қонунлари”, “табиат қонунлари”, “иқтисодий қонунлар”, “ижтимоий тараққиёт қонунлари” каби тушунчалар тез-тез учраб туради. Шунингдек “юридик қонунлар” ибораси ҳам ишлатилади. Бу қонунлар турли фанларга тааллуқли бўлишига қарамасдан, уларни бирлаштирувчи умумийлик мавжуд. Шунга кўра “қонун”нинг қуйидаги умумий универсал таърифини бериш мумкин, яъни қонун табиат ва жамиятдаги воқеа, ҳодиса ҳамда

жараёнлар ўртасидаги муносабатдир, шунингдек уларнинг энг мухим, зарурий, барқарор ва такрорланиб турувчи алоқаси, боғланиши ва ўзаро таъсиридир.

Конституциявий қонун - қатор мамлакатларда конституциявий ҳуқуқнинг бош манбаларидан бири. Роман-герман ҳуқуқ оиласига кирувчи мамлакатларда конституциявий қонун - бу конституцияга ўзгартишлар киритувчи қонун, Ўзбекистон, Россия, Қозоғистон каби давлатларда эса конституциявий қонун конституцияда белгиланган масалалар бўйича қабул қилинади. Биринчи ҳолатда конституциявий қонунни қабул қилиш тартиби конституцияга ўзгартиш киритиш тартибига мос келади, иккинчи ҳолатда конституциявий қонун конституцияни ўзгартириш тартибидан фарқ қилиб, махсус мураккаблаштирилган тартибда, яъни қонун чиқарувчи идора аъзоларининг малакали кўпчилиги овози билан қабул қилинади. Алоҳида олинган давлатларда конституциявий қонун деб, мазкур давлат конституциясини ташкил этувчи қонунлар мажмуасига айтилади (м-н, Швецияда). Баъзи олимлар қабул қилиниши Конституцияда назарда тутилган қонунларни ҳам конституциявий қонун деб ҳисоблайдилар.

Конституциявий қонун - норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида ўзининг юридик кучи ва аҳамиятига кўра конституциядан кейин турадиган қонун шакли. Конституциявий қонунлар конституцияда кўрсатилган масалалар бўйича қабул қилинади. Конституциявий қонунларни қабул қилиш тартиби жорий қонунларни қабул қилишга қараганда бирмунча фарқ қилади. Жумладан, бундай қонунни қабул қилиш учун депутатларнинг мутлоқ кўпчилиги овози, яъни учдан икки қисм овоз берилиши талаб қилинади. 1991 йил 31 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги конституциявий қонун ана шундай қонунлар жумласига киради. Конституциявий қонунларнинг қабул қилиниши конституцияга ўзгартиш ва қўшимчалар киритишга сабаб бўлади. Масалан, мамлакатимизда 2002 йил 27 январь куни ўтказилган референдум натижаларига мувофиқ “Референдум

яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида”ги Конституциявий қонун қабул қилинди ва иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XI сессиясида “Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди. Бу қонун асосида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XVIII, XIX, XX, XXII бобларига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Конституциявий қонунлар алоҳида норматив-ҳуқуқий ҳужжат сифатида конституция билан бирга ҳаракатда бўлиб, унинг ажралмас қисми ҳисобланади.

Кодекс (лот. “Codex” - қонунлар тўплами) - ижтимоий муносабатларнинг муайян соҳасини тартибга солувчи, устувор ҳуқуқ нормаларини ўзида мужассамлаштирган ва тизимлаштирилган ҳуқуқий акт - қонун бўлиб, унда ҳуқуқ тармоғининг барча нормалари мантиқан мутаносиблаштирилади (масалан, фуқаролик кодекси, оила кодекси, жиноят кодекси ва б.) У қатга миқдордаги турли хил нормаларни қамраб олса ҳам, ички мувофиқликка эга бўлган ягона бир бутун актдир. Кодекснинг таркибий қисмлари (боблар, бўлимлар, нормалар, институтлар) ўзаро узвий алоқадор бўлиб, муайян тизим тарзида жойлаштирилади. Анъанага кўра, қонунчилик соҳаларида уйғунлаштирувчи ва бошқарувчи фаол марказ родини тегишли кодекслар ўйнайди. Кодекс оддий қонундан ўзининг мукамаллиги, сайқал топганлиги, барқарорлиги билан фарқ қилади. Агар муайян қонунчилик соҳасида бир вақтнинг ўзида Кодекс ва бир неча қонун ҳужжатлари мавжуд бўлса, улар ичида кодекс юридик кучи ҳамда тартибга солиш имконияти жиҳатидан устунлик қилади. Кодекслар ички мантиғининг пишиқлиги, нормаларининг ўзаро мувофиқлаштирилганлиги билан ажралиб туради.

Кодекслаштирилган актлар ўзининг ҳуқуқий тартибга солувчи таъсир кучини ва аҳамиятини узоқ муддат давомида сақлаб қолади. Кодексдаги ҳуқуқий нормаларнинг жойлашиши тегишли ҳуқуқ тармоғи тизимининг акс эттирилиши тартибида ишлаб чиқилади. Кодекслар ижтимоий

муносабатларнинг жамиятдаги барча ривожланиш босқичларида муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасида ҳозирги кунда фуқаролик, фуқаролик-процессуал, жиноят, жиноят-процессуал, маъмурий жавобгарлик, меҳнат, хўжалик-процессуал, оила, ер, уй-жой, солиқ, божхона ва шу каби катор **кодекслар амалда қўлланилиб келинмоқда.**

Қонуности ҳужжатлари - давлат ҳокимияти органларининг қонунга нисбатан пастроқ юридик кучга эга бўлган ҳуқуқий актлардир. Қонуности ҳужжати қонунга асосан ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан чиқарилади. Қонуности ҳужжатлари умуммажбурий тусдаги (норматив) ва умуммажбурий тусга эга бўлмаган (норматив бўлмаган) ҳуқуқий ҳужжатларга бўлинади. “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунга кўра, Қонуности ҳужжати норматив тусдаги қонуности актларига Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг, шунингдек маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг умуммажбурий тусдаги ҳуқуқий актлари киради.

Давлат идорасининг қонунда расман ифодаланиши, унинг расмийлиги, юридик кўрсатмаларни баён қилишнинг аниқ ва тушунарлилигини таъминлаш учун қонунни қатъий тартибда ва олдиндан бирхиллаштирилган шаклларда ҳамда тегишли расмий реквизитларнинг (сарлавҳа, чиқарилган сана ва бошқалар) аниқ расмийлаштирилишини талаб этади. Норматив ҳужжатнинг ташқи расмий реквизитлари унинг расмий хусусиятга, юридик кучга эгалигидан далолат беради. Шунингдек, улар норматив ҳужжатни қабул қилган давлат органи, вақти ва қайси шаклда қабул қилганлигини кўрсатади.

“Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуннинг 25-моддасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидаги реквизитларга эга бўлиши белгиланган:

ҳужжатнинг тури ва номи;

хужжат қабул қилинган жой, сана (Ўзбекистон Республикасининг қонунлари учун маъқулланган ва имзоланган сана ҳам), рақами (вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг буйруқлари ҳамда қарорлари учун улар давлат рўйхатидан ўтказилган сана ва рўйхатга олиш рақами ҳам);

тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжат матнини тасдиқлашга расман ваколати бўлган шахснинг лавозими, имзоси, исмининг бош ҳарфи ва фамилияси.

Назорат саволлари:

1. Диспозиция тушунчаси, турлари ва ўзига хос хусусиятларини ёритиб беринг. Турлари бўйича қонунчиликдан мисоллар келтиринг.

2. Санкция тушунчаси, турлари ва ўзига хос хусусиятларини ёритиб беринг. Турлари бўйича қонунчиликдан мисоллар келтиринг.

3. Ҳуқуқ нормаси тушунчаси, белгилари ва хусусиятларини изоҳлаб беринг.

4. Ҳуқуқ ижодкорлиги тушунчаси, турлари ва тамойиллари ёритиб беринг.

5. Қонун ижодкорлиги жараёни: тушунчаси, принциплари ва босқичлари.

5. Ҳуқуқий хулқ-атвор. ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик тушунчаларини шакллантириш

Режа:

1. Ҳуқуқий хулқ-атвор тушунчаси.
2. Ҳуқуқий хулқ-атворнинг турлари (кўриниши).
3. Ҳуқуқбузарликнинг таркибий элементлари.
4. Юридик жавобгарлик тушунчаси.

Шахснинг ҳуқуқий хулқ-атвори – бу шахс томонидан юридик нормалар кўрсатмаларига мос келадиган хатти-ҳаракатларнинг амалга оширилишидир. Яна бу – қонунга итоат этувчи хатти-ҳаракат ҳамдир.

Ҳуқуқий хулқ-атвор – бу ҳуқуқ нормаларига мос келадиган, юридик оқибатларни келтириб чиқарадиган, ижтимоий фойдали аҳамиятга эга бўлган, ҳуқуқ субъектларининг онгли равишдаги хулқидир.

Ҳуқуқ нуқтаи назаридан хулқ-атвор ҳуқуққа мос келувчи, юридик бетараф ва ҳуқуққа зид келувчи бўлиши мумкин.

Ҳуқуқий хулқ-атвор элементлари:

- субъектлар (жисмоний ва юридик шахслар);
- объектлар (предмет ва субъект хулқ-атвори);
- объектив томони (хулқ-атворнинг ҳаракат ва ҳаракатсизлик кўринишлари);
- субъектив томони (субъектнинг масъулиятлилиқ даражаси).

Ҳуқуқий хулқ-атворнинг қуйидаги уч тури (кўриниши) мавжуд:

1. Фаол ҳуқуқий хулқ-атвор. Бу фуқароларнинг, мансабдор шахсларнинг қўшимча вақт, куч-ғайрат, баъзан эса моддий маблағлар сарфлаш билан боғлиқ бўлган бир мақсадга йўналтирилган, ташаббусга асосланган қонуний фаолиятидир.

Ўзини ҳимоя қила олиш, яшаш ва ривожланиш учун нормал шароитларни таъминлаш, қонун доирасида эркин бўлиш, қонунларнинг

ишлаб чиқилиши ва қабул қилинишига таъсир кўрсатиш, давлат тимсолида ўз ҳимоячисига эга бўлиш учун шахс иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий ва бошқа жиҳатлардан фаол бўлиши керак. Шахснинг ҳуқуқий фаоллиги – бугунги кун талабидир. Ҳуқуқий фаолликни намоён қилишнинг шакллари хилма-хилдир. Бу сидқидилдан қилинган хизмат фаолияти ҳам, партиялар, жамоат бирлашмаларининг ташкил қилиниши ва уларнинг ишида иштирок этиш, қонун лойиҳаларининг муҳокамасида қатнашиш ва турли давлат органлари билан ҳамкорлик қилиш кўринишида бўлиши мумкин.

2. Одатий ҳуқуқий ҳулқ-атвор. Фаол хатти-ҳаракатдан фарқли ўлароқ, у кўшимча маблағлар, куч-ғайратлар сарф қилиш билан боғлиқ бўлмайди. Бу инсоннинг ҳуқуқий нормаларга мос келадиган кундалик маиший турмуши ва бошқа ҳаётидир. Ҳулқ-атворнинг ушбу тури доирасида фуқаролар ўзларининг ҳуқуқий мажбуриятларини бажарадилар, юридик аҳамиятга молик бирон-бир хатти-ҳаракатни содир этадилар. Бироқ бу ўринда уларнинг фаоллиги ҳуқуқий талаблар даражасидан ортиб кетмайди. У одатий бўлиб, кишининг оила, давлат, жамиятдаги нормал ҳаётий фаолияти учун зарурдир. Инсон-фуқаронинг моддий, маънавий ва бошқа эҳтиёжлари худди шу тарзда қондирилади.

3. Пассив (маргинал) ҳуқуқий ҳулқ-атвор. Бундай ҳулқ-атворли шахслар ҳуқуқ кўрсатмаларига мос фаолият юритсаларда, бунда улар ушбу ҳаракатларни давлат мажбурловидан, ноҳуқуқий хатти-ҳаракатлари учун тегишли тартибда жазоланишларидан кўрққанликлари учун амалга оширадилар.

Ҳуқуқбузарлик – бу ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга субъект томонидан ҳаракат ёки ҳаракатсизлик кўринишида содир этиладиган, ҳуқуқ нормалари талабларига зид келувчи ҳамда шахсга, мулкка, давлатга ва бутун жамиятга зарар келтирувчи ижтимоий хавфли қилмишдир.

Бундай қилмиш қонун билан муҳофаза қилинадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказиши ёки зарар етказиш хавфини туғдириши мумкин.

Ҳуқуқбузарликнинг асосий белгилари:

- жамият ва шахс учун ижтимоий хавфлилик;
- ҳуқуққа зид ҳарактерга эгаллиги;
- айбли қилмиш;
- зарарли оқибат келтириб чиқаради;
- кишиларнинг эрки ва онгига боғлиқ бўлган ҳолда, улар томонидан ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклида амалга оширилади ва бошқалар.

Ҳуқуқбузарликнинг элементлари:

- объекти (ҳуқуқ билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар);
- объектив томони (ҳуқуқнинг бузилиши ва унинг ижтимоий хавфлилиги);
- субъекти (ҳуқуқбузарликни содир этган шахслар);
- субъектив томони (ҳуқуқбузарлик оқибатидан келиб чиқадиган ижтимоий хавfli қилмишга бўлган онгли-руҳий муносабат).

Ўз навбатида ҳуқуқбузарлик **объектив томонининг қуйидаги элементлари мавжуд:**

- 1) ҳуқуққа қарши қилмиш;
- 2) зарарли оқибат;
- 3) ҳуқуққа қарши қилмиш ва зарарли оқибат ўртасидаги сабабий боғлиқлик;
- 4) жойи, вақти, усули ва муҳит.

Ҳуқуқбузарлик субъектив томонининг зарурий белгиси айбдир.

Айб – ҳуқуқбузарнинг ҳуқуққа хилоф ҳатти-ҳаракатига ва унинг ижтимоий хавfli оқибатига нисбатан қасд ёки эҳтиётсизлик кўринишидаги муносабати.

Қасд – шахснинг ҳуқуққа хилоф ҳатти-ҳаракатини содир қилаётганида, бу ҳаракат (ҳаракатсизлик)нинг ҳуқуққа хилофлигини, ижтимоий хавfliлигини, унинг оқибатини англаши ёки тушуниши (тўғри

қасд), ёки бу муносабатнинг маълум оқибатни келтириб чиқаришига онгли равишда йўл қўйиши (эгри қасд).

Эҳтиётсизлик – шахснинг ҳатти-ҳаракатлари натижасида келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларнинг олдини олишни назарда тутиб, бепарволик билан ўзига-ўзи ишониб ҳаракат (ҳаракатсизлик) қилиши.

Ижтимоий хавфлилик даражасига кўра ҳуқуқбузарликнинг жиноят(одам ўлдириш, ўғрилиқ, фирибгарлик ва х.) ва ножўя иш кўринишидаги турлари мавжуд.

Ножўя иш кўринишидаги ҳуқуқбузарлик ўз навбатида фуқаролик-ҳуқуқий (моддий зарар етказиш, мажбуриятни бажармаслик ва х.); маъмурий-ҳуқуқий (майда безорилик, йўл ҳаракати қоидаларини бузиш ва х.к); интизомий-ҳуқуқий (ишга келмаслик, кеч қолиш ва х.)ларга бўлинади.

Савол: Ҳуқуқбузарлик келиб чиқишининг ижтимоий сабабларини муҳокама қилинг.

Ҳуқуқбузарлик объекти – бу ҳуқуқ билан тартибга солинадиган ва муҳофаза қилинадиган ижтимоий муносабатлардир. Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятларнинг *умумий, махсус ва бевосита* объектлари фарқланади.

Ҳуқуқбузарликнинг объектив томони – бу ҳуқуққа зид хатти-ҳаракатнинг ташқи белгисидир. Айнан шундай белгига асосан ҳуқуқбузарлик ҳақида, у қандай рўй бергани ва қанчалик зарар келтиргани ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин бўлади.

Ҳуқуқбузарликнинг объектив томонини таркибий қисмлари қуйидагилардан иборатдир:

1) Ножўя ҳаракат – яъни инсон иродаси ва ақл-заковати назоратида бўлган ва ҳаракатда ёки ҳаракатсизликда ифодаланадиган хулқ-атвордир. Ҳаракат – кишининг фаол хатти-ҳаракати, ҳаракатсизлик – пассив хулқ-атвор ҳисобланади. Шахс ҳаракат қилишга мажбур бўла туриб, яъни ўз

хуқуқий мажбуриятларини бажариши керак бўлгани ҳолда ҳаракатсизликка йўл қўйиши ҳуқуқбузарликка киради.

2) Хатти-ҳаракатнинг ҳуқуққа зидлиги, яъни юридик нормалар кўрсатмаларига зидлиги туфайли ҳуқуқ томонидан тақиқланади. Ҳуқуққа зидлик, яъни хатти-ҳаракатнинг қонун билан тақиқланиши уч хил усул:

биринчиси, тўғридан-тўғри тақиқлаш орқали (меҳнат қонунларига биноан, зарарли меҳнат шароитларидаги оғир ишларда аёллар меҳнатидан фойдаланиш тақиқланади);

иккинчиси, нормада ҳуқуққа зид хатти-ҳаракат аниқланиб, уни содир этганлик учун жазо чораси белгиланганида билвосита тақиқ орқали (бу – ёзма ифодаланган ёки оддийгина номи келтирилган хатти-ҳаракат қонун билан тақиқланган демакдир; чунончи Жиноят кодексининг махсус қисми барча нормалари бунга мисол бўла олади);

учинчиси, ҳуқуқий нормада ижобий, қонунда ифодаланган хатти-ҳаракатни баён этиш орқали (бундай вазиятда хатти-ҳаракатнинг бошқа, унга карама-қарши тури мақсадга мувофиқ бўлмайди ва шунинг учун тақиқланган хатти-ҳаракат ҳисобланади; масалан, олди-сотди шартномаси бўйича сотувчи харидорга буюмни, харидор эса сотувчига пулни беришга мажбур бўлади, бироқ бу – хатти-ҳаракатнинг бошқа турига кўра – пул ёки буюмнинг берилмаслиги тақиқланади деганидир) ифодаланади.

3) Қилмиш натижасида етказилган зарар – ҳуқуқбузарлик натижасида юзага келадиган салбий ва шунинг учун номақбул оқибатдир. Ушбу салбий оқибатлар мулкӣ (мулкдан айрилиш, бой берилган фойда), номулкӣ (ҳақоратлаш, бўҳтон), ижтимоӣ (ўз ҳуқуқини амалга ошириш имкониятидан маҳрум бўлиш), шахсий (хаётдан кўз юмиш, соғлиққа зарар етказиш) ва бошқа хусусиятга эга бўлиши мумкин.

4) Қилмиш билан етказилган зарар ўртасидаги сабабий боғланиш. Ҳуқуқдаги сабабий боғланиш – ҳодисалар ўртасидаги боғлиқлик бўлиб, улардан бири – заруратни иккинчиси – оқибатни туғдиради.

Ҳуқуқбузарлик субъекти – бу ҳуқуққа зид айбли қилмишни содир этган шахс, яъни ҳуқуқбузардир. Ҳар қандай шахс ҳам ҳуқуқбузарлик субъекти ҳисобланмайди, фақат ўз қилмишига жавоб бера оладиган, ақли расо шахсгина шундай субъект сифатида тан олинади.

Ҳуқуқбузарликнинг субъектив томони. Бу жиҳат айблов билан боғлиқ. Содир қилинган қилмишига нисбатан шахснинг руҳий муносабати сифатида айб турли шаклларга эга. У қасддан ва эҳтиётсизликдан содир бўлиши мумкин. Қасд ўз навбатида – тўғри ва эгри қасдга бўлинади.

Юридик жавобгарлик - бу ҳуқуқбузарга нисбатан ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган санкциялар асосида давлатнинг мажбурлов чораларини қўллашдир. Бу чоралар: шахсий (озодликдан маҳрум этиш); мулкӣ (жарима); ташкилий (муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш; ишдан бўшатиш) характерга эга бўлиши мумкин.

Юридик жавобгарлик ҳуқуқбузарликнинг турларига кўра қуйидагиларга бўлинади: жиноий-ҳуқуқӣ, фуқаролик-ҳуқуқӣ, маъмурий-ҳуқуқӣ, интизомӣ-ҳуқуқӣ.

Жиноий ва фуқаролик ҳуқуқӣ жавобгарликни белгилаш суд томонидан амалга оширилади.

Юридик жавобгарлик қуйидаги белгилари билан характерланади:

- юридик жавобгарлик давлат мажбурлов чоралари билан боғлиқ;
- юридик жавобгарлик ҳуқуқбузарлик билан боғлиқ;
- юридик жавобгарлик ҳуқуқбузар учун салбий оқибатларни келтириб чиқаради (озодликдан, ота-оналикдан маҳрум бўлиш ёки содир этилган қилмиши учун жарима тўлаш ва хоказо);
- нормаларнинг санкциясида ўрнатилган бўлади;

Юридик жавобгарликни истисно қилувчи ҳолатлар: зарурий мудофаа; охириги зарурат; буйруқни ёки бошқача тарздаги расмий вазифани бажариш; муомалага лаёқатсизлик ва ҳ.

Юридик жавобгарлик-хуқуқбузарга нисбатан хуқуқ нормаларида кўзда тутилган санкциялар асосида давлатнинг мажбурлов чораларини қўллаш бўлиб, бунда айбдор шахс муайян хуқуқлардан (шахсий, ташкилий ва хоказо) маҳрум этилади.

Савол: Қонунчилик ҳужжатларидан фойдаланган ҳолда юридик жавобгарликнинг турларини таҳлил қилинг, ҳамда уларнинг хуқуқбузарликларни олдини олий ва хуқуқбузарни ахлоқан тузатишдаги самарасини муҳокама қилинг.

Назорат саволлари:

1. Хуқуқий хулқ-атвор деганда нима тушунилади ва у қандай кўринишларда бўлади?
2. Хуқуқий хулқ-атворнинг қандай турлари (кўриниши) мавжуд?
3. Хуқуқбузарликнинг таркибий элементларини нималар ташкил этади?
4. Юридик жавобгарлик тушунчасини ёритиб беринг.

6. Мамлакатда қонунийликни таъминлашда ҳуқуқ устуворлиги ва ҳуқуқий тартибот масалалари

Режа:

1. Ҳуқуқ устуворлиги тушунчаси, мазмуни, моҳияти.
2. Қонунийлик тушунчаси, принциплари ва унинг норматив ва ижтимоий асослари.
3. Қонунийлик кафолатлари ҳамда қонунийликни таъминлашда Конституциянинг аҳамияти.
- 4 Ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартиботи. Интизом.

*Таянч сўзлар: **қонунийлик** – барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор ва юридик шахслар ҳамда фуқаролар томонидан амалдаги қонунларга аниқ ва оғишмай риоя қилиши.*

***Ҳуқуқий тартибот** – бу ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ нормаларида белгиланган қоидаларга тўла ва аниқ риоя қилишлари натижасида ўрнатиладиган ижтимоий муносабатлар тизимидир.*

***Қонунийликнинг кафолати** – бу қонун ва қонун ости актлари амал қилишини таъминловчи, фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳамда давлат, жамият манфаатларини тўсиқларсиз амалга оширувчи усуллари, шарт-шароитларидир.*

1. Ҳуқуқ устуворлиги тушунчаси, мазмуни, моҳияти.

Ҳозирда ҳуқуқ устуворлиги тушунчасининг кўп қўлланиб келинаётганини гувоҳи бўлиш мумкин. Ҳуқуқ устуворлиги тушунчасининг инглизча таржимаси “The Rule of Law” бўлиб, у айниқса халқаро ташкилотлар, ривожланган хорижий мамлакатларда тез-тез ишлатиб турилади.

Ҳуқуқ устуворлиги ҳуқуқшунослар учун яратилган тушунча эмас. Хавфсизлик, ҳуқуқ, адолат ва бошқарувнинг кундалик масалалари ҳаммамизга таъсир қилади. Бунда, айнан ҳуқуқ устуворлиги коррупциянинг камайиши, қашшоқлик ва касалликка қарши курашишга ва одамларни катта-кичик адолатсизликлардан ҳимоя қилишга хизмат қилади. Бу адолат, имконият ва тинчликка асосланган ривожланишни истовчи жамиятлар, шунингдек ҳисобдор ҳукумат ва инсоннинг асосий ҳуқуқларига ҳурмат билан муносабатда бўлишга эришиш учун замин яратади. Шундай экан, ҳар ким ҳуқуқ устуворлигига эришишдан манфаатдордир. Масалан, коррупция даражаси юқори бўлган, инсон ҳуқуқлари поймол этиладиган, мулкий ҳуқуқлар кафолатланмаган ҳамда низоларни ҳал этишнинг самарали механизмлари аниқ белгиланмаган давлатга чет эл инвесторлари сармоя олиб киришни афзал кўрмайдилар. Бу, ўз навбатида, ҳуқуқ устуворлигининг иқтисодий соҳага ҳам бевосита таъсири борлигидан дарак беради.

Шу боис, ҳуқуқ устуворлиги бугунги кунда дунё ҳамжамияти интилаётган глобал идеалдир.

2011 йилда БМТ даражасида “Ҳуқуқ устуворлиги кўрсаткичлари” эълон қилинди. БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 2012 йилда олий даражадаги учрашуви натижаси сифатида “ҳуқуқ устуворлиги барча давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар томонидан бир хилда қўлланилиши тўғрисида” қарор (Декларация) қабул қилинди.

2006 йилда Дунё мамлакатларида ҳуқуқ устуворлигининг ҳолатини баҳолаш ва тегишли тартибда рейтингини шакллантириш бўйича махсус халқаро нодавлат ташкилоти ташкил этилган. Ушбу ташкилот Бутунжаҳон одил судлов дастури халқаро нотижорат ташкилоти (The World Justice Project – WJP)дир. Ушбу ташкилот дунёнинг 120 дан ортиқ давлатлари ўртасида ҳуқуқ устуворлиги соҳасидаги маълумотларни тадқиқ этади ва ўта долзарб ва холис маълумотларни акс эттиради.

2019 йилги рейтинг натижаларига кўра Ўзбекистон ҳуқуқ устуворлиги индекси бўйича 0.46 бал билан 126 давлат орасидан 94 ўринни эгаллаган бўлса, 2020 йилда 0.47 бал билан 126 давлат орасидан 92 ўринни эгаллади⁷.

Мамлакатимизда Ўзбекистоннинг халқаро индексларда яхши кўрсаткичларга эришиш масаласига жиддий эътибор қаратилмоқда. 2019 йил 25 февраль куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинглар ва индекслардаги ўрнини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПҚ–4210-сон қарори қабул қилинди⁸. Қарорда Ўзбекистон Республикасининг устувор халқаро рейтинглардаги ўрнини яхшилашга тўсқинлик қилаётган мавжуд ҳақиқий муаммоларнинг тизимли таҳлилин олиб бориш, уларни ҳал этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш муҳим вазифалардан бири этиб белгиланди.

Ҳуқуқ устуворлиги тушунчасига кўплаб таърифлар берилган бўлса-да, унинг ягона таърифи мавжуд эмас. Бунинг боиси шундаки, ҳуқуқ устуворлигига нисбатан турли ёндашувларнинг мавжудлигидир.

Ҳуқуқ устуворлиги борасида илк ғоялар қадимги юнон ва ўрта аср мутафаккирларининг қарашлари билан боғлиқ. Қирол илоҳий ҳуқуқларга эга бўлгани боис у давлат қонунларидан устун деб ҳисобланар эди. Шотландялик илоҳиётшунос Сэмюэль Резерфорд эса ҳуқуқ устуворлиги тушунчасидан қиролнинг илоҳий ҳуқуқига қарши олиб борган баҳс-мунозарада фойдаланган эди.

Ҳуқуқ устуворлиги тушунчасининг замонавий тарздаги илк талқини конституциявий ҳуқуқ соҳаси бўйича олим ва юрист инглиз **Альберт Вэнн Дэйси** (1835-1922) ҳисобланади. У “Конституциявий қонунни ўрганишга кириш” (Introduction to the Study of the Law of the Constitution, 1885) номли асарда ҳуқуқ устуворлиги тушунчасини таҳлил этган. Хусусан, куйидаги фикр билдиради. “Ҳеч ким қонундан устундан бўлолмайди. Ҳар қандай

⁷ Қаранг. https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2020-Online_0.pdf

⁸ Қаранг <https://www.lex.uz/docs/4215422>

шахс мартабаси ва ҳолатидан қатъий назар қироллик қонунларига бўйсунishi шарт ва суд олдида жавобгар бўлади.” Кейинчалик ушбу қараш бир қатор олимлар томонидан ривожлантирилган⁹. Натижада, ҳуқуқ устуворлигини тушунишга нисбатан икки хил ёндашув вужудга келган¹⁰.

1. Ҳуқуқ устуворлигига формал ёндашув. Америкалик юрист файласуф Лон Фуллер (1902-1978) “The Morality of Law” асарида (1964) қонунлар қуйидаги муайян принципларга жавоб бериши кераклигини айтади.

Умумийлик. Мазкур принципга кўра қонун муайян шахсларга эмас, балки жамиятнинг барча аъзоларига қаратилиши керак.

Оммавий эълон қилиниш. Қонунлар оммага эълон қилиниши зарур. Шунингдек, фуқаролар исталган вақт уларни топа олиши керак.

Прспективлик. Қонунлар ўтмишдаги муайян хулқ-атвори таъқиқлашдан кўра фуқароларнинг келажакдаги хулқ-атвори қандай бўлиши кераклигини аниқлаштириб бериши керак.

Тушунарлик. Қонунлар фуқароларга тушунарли бўлиши керак. Зеро, қонунларда қандай хулқ-атвор таъқиқланаётгани, қандай хулқ-атвор талаб қилинаётгани, қандай хулқ-атворга рухсат берилаётгани аниқ баён этилиш керак.

Ўзаро зид келмаслик. Қонунлар бир-бирига зид келмаслиги керак. Бир қонун бошқа қонун рухсат берган хулқ-атвори таъқиқламаслиги керак.

Иложсиз хулқ-атвори талаб қилмаслик. Қонунлар фуқаролардан уларнинг имконият доирасидан ташқарида бўлган, яъни бажарилиши иложсиз бўлган хулқ-атвори талаб этмаслиги керак.

Барқарорлик. Қонунлар тезда ўзгариши керак эмас. Яъни, қабул қилинган қонунлар барқарор бўлиши керак.

Ўзаро мувофиқлик. Қабул қилинган қонунлардан англашилаётган маъно ва уларнинг ижроси ўртасида мувофиқлик бўлиши зарур. Яъни, қонун ижрочилар томонидан унда назарда тутилганидан бошқача тазда ижро этилмаслиги керак.

Кейинчалик бир қатор олимлар юқоридаги принципларга мустақил суд ҳокимияти, демократизм, одил судовга бўлган ҳуқуқ, айбсизлик презумцияси каби бошқа бир қанча принципларни ҳам киритдилар.

2. Ҳуқуқ устуворлигига мазмун жиҳатдан ёндашув. Буюк Британиялик судья ва профессор Том Бингхэм (1933-2010) “Ҳуқуқ устуворлиги” номли асарида (2010) ҳуқуқ устуворлигига формал ёндашишдан кўра қонун ҳужжатларининг мазмунига эътибор бериш кераклигига урғу беради. Юқоридаги принциплар қонун чиқарувчилар учун

⁹ Батафсил қаранг <https://plato.stanford.edu/entries/rule-of-law/#:~:text=The%20Rule%20of%20Law%20comprises,norms%20that%20govern%20a%20society.>

¹⁰ Қаранг <http://oulawstudent.blogspot.com/2018/04/return-to-rule-of-law-part-3.html>

формал инструмент эканини айтиб, қабул қилинадиган қонун ҳужжатларидаги нормалар ҳуқуқни ташкил этиши учун улар, энг аввало, инсоннинг табиий ҳуқуқларининг ҳурмат қилинишини эътиборга олиши зарур. Зеро, тарихда АҚШ да қуллик ҳукм сурган, Германияда нацистлар, Жанубий Африкада апартеид ҳукумат, собиқ иттифокда коммунистик партия бошқарувда бўлган даврларда гарчанд қонунлар деярли формал принципларга амал қилинган ҳолда қабул қилинса-да, уларнинг мазмунида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг поймол этилишини кузатиш мумкин эди.

Шу боис, ҳуқуқ устуворлигига мазмун жиҳатдан ёндашув тарафдорлари формал ёндашув тарафдорлари томонидан илгари сурилган принципларни инкор қилмаган ҳолда унга қўшимча сифатида қабул қилинадиган қонун ҳужжатлари инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурмат қилиши, уларни таҳқирламаслиги, лозимлигига урғу берадилар. Шундагина адолатли қонунлар қабул қилинишига эришилади.

Ҳуқуқ устуворлиги атамаси кўплаб халқаро ҳужжатларда учраса-да, аммо унга норматив таъриф берилмаган. Баъзилар ҳуқуқ устуворлигини илмий доктрина, яъни олимларнинг илмий қарашлари маҳсули дея қарайдилар. Албатта, бу тўғри фикр. Бироқ, ҳуқуқ устуворлигини принцип деб ҳисоблайдиганлар мавжуд. Зеро, ҳуқуқ устуворлиги тушунчаси олимлар томонидан илгари сурилиб, тадқиқ этилиб доктринага айланган ва кейинчалик мазкур тушунча халқаро ва миллий ҳужжатларда акс этиб, унга давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг принципларидан бирига айланган, десак нотўғри бўлмайди.

Шундан келиб чиқиб, 2004 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош қотиби ҳуқуқ устуворлигига қуйидагича таъриф берган эди.

Ҳуқуқ устуворлиги – бу шундай бошқарув тизимики, унга биноан оммавий эълон қилинадиган, бир хил даражада ижро қилинадиган, мустақил судлар томонидан ишни кўришда таяниладиган, инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро стандарлар ва нормалар талабларига мувофиқ келувчи қонунларга барча шахслар, давлат ва хусусий муассасалар ҳамда ташкилотлар, шу жумладан, давлатнинг ўзи ҳам риоя қиладилар. Бу, айтилган пайтда, қонуннинг устунлиги, қонун олдида ҳамманинг тенглиги, қонун олдида жавобгарлик, қонунларни қўллашда адолат, давлат ҳокимияти ваколатларининг тақсимоли, қарорлар қабул қилишда халқнинг иштироки, қонунларнинг тушунарлилиги, ҳокимият ваколатларини суистеъмол этишдан тийилиш, ҳуқуқий ва процессуал шаффофлик сингари принципларни таъминлашга қаратилган чораларнинг кўрилишини талаб этади.

(Report of the Secretary-General: The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies (S/2004/616)¹¹.

¹¹ <https://www.un.org/ruleoflaw/what-is-the-rule-of-law-archived/>

Юқоридаги таърифда ҳуқуқ устуворлигига ҳам формал, ҳам мазмунан ёндашувнинг ҳисобга олинганини кузатиш мумкин. Шу боис, Бутунжаҳон одил судлов дастури халқаро нотижорат ташкилоти томонидан давлатларнинг ҳуқуқ устуворлиги индексини аниқлашга ҳуқуқ устуворлигига ҳам формал, ҳам мазмунан ёндашувдан келиб чиқадиган факторларни ҳисобга олади.

Ҳуқуқ устуворлигига берилган таърифдан кўриниб турибдики, ҳуқуқ устуворлиги бу қабул қилинган биронта қонуннинг устунлиги эмас, балки бу бир тизимдир. Бу тизим ўз навбатида қонун устуворлигини ҳам ўз ичига олади. Демак, ҳуқуқ устуворлиги қонун устуворлигини ҳам ўз ичига олади. Бирок, ҳар қандай қонуннинг устунлигини таъминлаш ҳуқуқ устуворлигини таъминлаш дегани эмас. Сабаби, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини поймол этувчи, адолатсиз қонунларнинг қабул қилиниши ва унинг устунлигини таъминлашга интилиш ҳуқуқ устуворлигини келтириб чиқармайди. Ҳуқуқ устуворлигига эришиш учун, энг аввало, адолат, эркинлик ва тенгликни таъминловчи қонунларни қабул қилиш керак бўлади. Зеро, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандарлар ва нормалар ҳам айти шу нарсани талаб этади.

2. Қонунийлик тушунчаси, принциплари ва унинг норматив ва ижтимоий асослари.

Қонунийлик – бу ҳуқуқ субъектлари томонидан қонунлар ва қонун ости актларига тўла ва аниқ амал қилинишидир. Қонунийлик – ҳуқуқ ва ҳокимият, ҳуқуқ ва давлатнинг узвий боғлиқлигида ўз ифодасини топадиган, ижтимоий-сиёсий ҳаётга ҳуқуқий тус берадиган кенг маънодаги сиёсий-ҳуқуқий ходиса.

Қонунийлик – ижтимоий ҳаётда ҳуқуқ ва қонун ҳукмронлигидан, ижтимоий муносабатлар барча иштирокчилари томонидан ҳуқуқий нормалар кўрсатмаларини оғишмай амалга ошириш, мансабдор шахслар фаолиятидаги ҳуқуқбузарлик ва зўравонликка қарши изчил курашиш, жамиятда тартиб ва уюшқоқликни таъминлашдан иборат ижтимоий-сиёсий режимдир.

Қонунийликнинг асосий тамойиллари:

1. Конституция ва қонунларнинг бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан устунлиги.

2. Ҳуқуқ субъектларининг қонун ва суд олдидаги тенглиги.

3. Ҳокимият органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятида зўравонликка йўл қўйилмаслиги.

4. Инсон (фуқаролар) ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатланганлиги.

5. Норматив ҳуқуқий ҳужжатларни мамлакатнинг бутун ҳудудида бир хил қўлланилиши ва талқин этилиши.

6. Мақсадга мувофиқликнинг қонунийликка қарши қўйилмаслиги.

7. Қонунийликнинг маданият билан узвий боғлиқлиги.

3. Қонунийлик кафолатлари ҳамда қонунийликни таъминлашда Конституциянинг аҳамияти.

Қонунийликнинг кафолати – бу қонун ва қонун ости актлари амал қилишини таъминловчи, фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳамда давлат, жамият манфаатларини тўсиқларсиз амалга оширувчи усуллари, шарт-шароитларидир.

Қонунийликни амалга ошириш кафолатининг турлари:

1. иқтисодий (жамиятнинг иқтисодий ривожланиш даражаси, мулкчиликнинг турли шакллари, иқтисодий эркинлик ва б);

2. сиёсий (конституцион тузумнинг демократлаштирилиш даражаси, жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсий плюрализм (фикрлар хилма - хиллиги) кўппартиявийлик, ҳокимият ваколатларининг бўлиниши ва б);

3. ташкилий (қонун ва қонун ости актларига амал қилинишини назорат қилувчи махсус органлар (суд, милиция, прокуратура ва б.)нинг фаолияти);

4. ҳуқуқий (қонунийликни амалга ошириш учун барча ҳуқуқий нормаларни бажариш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, уни бузган кишиларга нисбатан тегишли жазо чораларини қўллаш);

5. жамоатчилик (жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар ҳамда фуқароларнинг қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботни мустаҳкамлашда иштирок этиши).

Ҳуқуқ устуворлигининг таркибий қисми бўлган қонуннинг устуворлиги принципи Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 14-моддаси ҳамда III боби 15 ва 16-моддаларида мустаҳкамланган. Конституциянинг 14-моддасига кўра, давлат ўз фаолиятини қонунийлик принципи асосида амалга оширади. Конституциянинг 15-моддаси биринчи қисмига мувофиқ эса Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг усутунлиги сўзсиз тан олинади. 15-модданинг иккинчи қисми 14-моддадаги қонунийлик тушунчаси билан бевосита боғлиқдир. Унга кўра, давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар. Бунинг маъноси шундаки, Президентдан тортиб энг қуйи бўғиндаги мансабдор барча шахслар Конституция ва қонунлар билан берилган ваколатларга эгалар. Уларнинг ушбу ваколоти инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари бошланадиган нуктада тугайди. Фуқаролар Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқларидан ўз ихтиёрлари билан фойдаланадилар. Бироқ, улар Конституция ва қонунларда белгиланган мажбуриятларни

бажаришга мажбурдирлар. Шунингдек, фуқаролар Конституция ва қонунлар таъқиқлаган нарсалардан бошқа барча ишларни амалга оширишда эркиндирлар.

4. Ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартиботи. Интизом.

Ҳуқуқни амалга ошириш ва ҳуқуқий норма талабларини бажариш қонунийликнинг асосий талабидир. Бу талабнинг амалга оширилиши, эркин ижтимоий муносабатларда шундай тартибни ўрнатишга олиб келиши керакки, бунда субъектив ҳуқуқ қаршиликсиз амалга оширилиши, юридик мажбуриятлар эса 490 оғишмай бажарилиши лозим. Қонунийлик асосида ўрнатилган бундай тартибот ҳуқуқий тартибот дейилади. Демак, ҳуқуқий тартибот қонунийлик талабларини амалга ошириш асосида вужудга келган ижтимоий муносабатларнинг муайян ҳолатидир. Қонунийлик билан ҳуқуқий тартибот бир-биридан фарқ қилади: қонунийликнинг мазмуни ҳуқуқий нормаларга қатъий ва оғишмай риоя этишда ифодаланса, ҳуқуқий

тартибот эса, ижтимоий муносабатлар иштирокчиларининг халқ-атвори, уларнинг субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларига мувофиқ келишида ифодалансади. Давлат жамиятда ўрнатилган ҳуқуқий тартиботнинг бош қафолатидир. Шундай қилиб, ҳуқуқий тартибот ҳуқуқий муносабатлар доирасида, мазкур муносабатларнинг иштирокчилари ўз субъектив ҳуқуқларини амалга оширишлари ва юридик мажбуриятларини бажаришлари натижасида вужудга келади. Қонунийликни амалга ошириш ҳуқуқий тартиботни таъминлаш воситаларидан бири бўлса, ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш эса, ўз навбатида қонунийликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Ҳуқуқий тартибот - ҳуқуқий нормаларни қўллаш натижасида ижтимоий муносабатларнинг тартибга солинганлигини ўзи-да ифодалайди. Ушбу тартибот қонунларнинг аниқ амалга оширилиши воситасида ўрнатилади. Бунда фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқий мақоми сақланади ва уларнинг ҳуқуқий лаёқати қаршиликсиз амалга оширилиши мумкин бўлади. Қонунларсиз қонунийлик бўлмаганидек, ҳуқуқий муносабатларсиз ҳуқуқий тартибот ҳам бўлиши мумкин эмас. Шу билан бирга, ҳуқуқий тартибот билан ҳуқуқий муносабатларнинг йиғиндисини тенглаштириб бўлмайди. Маълум гуруҳдаги ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқ билан тартибга солиниши ҳуқуқий муносабатлар йиғиндисини ташкил қилади, яъни шу муносабат иштирокчилари учун қонунда аниқ ҳуқуқ ва мажбуриятлар кўрсатилган бўлади. Аммо ҳуқуқий тартибот учун бу етарли эмас, шу боис субъектив ҳуқуқларнинг амалга оширилиши, юридик мажбуриятларнинг қатъий бажарилишини таъминловчи қафолатлар бўлиши зарур. Ҳуқуқий тартибот ҳуқуқ бўлган жойда, ҳуқуқ нормаларининг амалга оширилиши таъминланган жойда мавжуддир. Жамоат тартиби - ҳуқуқий нормаларни амалга оширишни ва жамият турмуш қоидаларини (шу жумладан, ахлоқ, одоб ва бошқа ҳуқуқий бўлмаган ижтимоий юриш-туриш қоидаларини) ҳурмат қилишни талаб этади. Жамоат тартибини бузиш фақат ҳуқуқий нормаларни эмас, балки турмуш қоидаларини ҳурмат қилмаслик

натижасида ҳам келиб чиқиши мумкин. Жамоат тартиби ҳуқуқий тартиботга нисбатан кенг маънони англатади. Жамиятда ҳуқуқий тартиботнинг ўрнатилиши ва амалга оширилиши муайян раҳбарий ғоялар, принциплар асосида амалга оширилади. Ҳуқуқий тартибот принциплари қонунийлик, ҳуқуқий тартиботнинг ягоналиги, иерархияга асосланганлик, адолатлилик, ҳуқуқий тартиботнинг кафолатланганлиги, нормативлиги

кабилардан иборат. Қонунийлик – давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг мавжуд норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга оғишмай

амал қилишини англатади. Ҳуқуқий тартиботнинг ягоналиги принципига кўра мамлакатнинг бутун ҳудудида ягона ҳуқуқий муҳит, ҳуқуқий тартиб ўрнатилади, мазкур ҳуқуқий тартиботга тўғри келмайдиган

бошқа тарздаги тартиб ўрнатиш қатъиян ман этилади. Иерархияга асосланганлиги - ҳуқуқий тартиботни амалга оширишда ижтимоий муносабатлар иштирокчилари нормативҳуқуқий ҳужжатларнинг поғонама-поғона жойлашганлиги принципига риоя этишини англатади. Адолатлилик – ҳуқуқий тартиботнинг асосий принципи ҳисобланади. Жамиятда ўрнатилган ҳуқуқий тартибот адолат ғояси билан йўғрилган бўлиши лозим, шундагина жамият аъзолари бундай ҳуқуқий тартиботга ихтиёрий риоя қилишлари мумкин. Ҳуқуқий тартиботнинг жамият барча аъзолари учун мақбул

бўлиши талаб этилади. Ҳуқуқий тартиботнинг кафолатланганлиги – жамиятда ўрнатилган ҳар қандай ҳуқуқий тартиб давлатнинг ташкилотчилик фаолияти ва мажбурият кучи билан таъминланади. Ҳуқуқий тартиботни таъминлашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар етакчи ўринни эгаллайди. Суд, прокуратура ва ички ишлар органлари ўзларининг кундалик фаолиятида жамоат тартибини сақлаш, жамоат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган вазифаларини амалга оширадилар ва шу йўл билан жамиятда ҳуқуқий тартибот ўрнатадилар. Ҳуқуқий тартиботнинг нормативлиги – жамиятда мавжуд ижтимоий муносабатларнинг амалга ошиши ҳаммага бирдек мажбурий бўлган ҳуқуқий нормалар орқали тартибга солинади; ҳуқуқий муносабат субъектлари ва уларнинг субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлари доираси ҳамда ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи, ўзгартирувчи ва бекор қилувчи юридик фактлар қонун билан белгиланади; ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳаракатлари аниқлаштирилади. Назоратга олинганлиги. Ҳуқуқий тартибот давлат ва жамият томонидан ўрнатилади ва назоратга олинади. Ҳуқуқий тартибот ўрнатилган жамиятда инсон ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этилади, фуқаролар ўз мажбуриятларини ихтиёрий бажарадилар. Шунингдек, фуқароларнинг ҳуқуқий хулқ-атворини амалга оширишга, қонун ва қонун ости ҳужжатларини сифатли тарзда яратишга ҳамда ҳуқуқни тўғри татбиқ этишга эришилади. Юқорида қайд этилган принципларга таянган ҳолда жамиятда ҳуқуқий тартибот ўрнатилади. Юридик адабиётларда ҳуқуқий тартиботни турларга ажратиш, яъни таснифлаш мавжуд ва у бир неча шаклларда намоён бўлади: биринчидан, ҳудудий миқёсига кўра мамлакат,

вилоят ва туман миқёсида ўрнатилган ҳуқуқий тартибот; иккинчидан, ҳуқуқ соҳасига кўра: конституциявий, молиявий, маъмурий, жиноий-ҳуқуқий ва бошқа ҳуқуқ соҳалари доирасида ўрнатилган ҳуқуқий тартибот; учинчидан, ҳуқуқий таъсирига кўра умумҳуқуқий, соҳавий ва алоҳида нормалар билан ўрнатиладиган ҳуқуқий тартибот. Ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш муайян тартибни жорий қилиш, кишиларнинг ўзаро муносабатларида мустаҳкам интизомни қўллаб-қувватлашни назарда тутати. Жамиятда қонунийлик, жамоат ва ҳуқуқий тартиботнинг таъминла-
нишига кучли интизом орқали эришилади. Интизом – давлат органлари, жамоат ташкилотлари, шунингдек корхона ва муассасаларда ўрнатилган, амал қилиниши лозим бўлган ички кун тартиби қоидаларидир. Ҳуқуқшуносликда интизомни таснифлашнинг кўп турлари бўлиб, уларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин. Булар давлат интизому, ҳарбий интизом ва меҳнат интизому каби турлардан иборат. Давлат интизому – давлат томонидан ўрнатилган ва шу ҳудудда яшовчи барча фуқаролар учун мажбурий аҳамиятга эга тартиб-қоидаларга риоя этишдир. Давлат интизому муайян давлат ҳудудида ўрнатилади, мазкур давлат фуқаролари учун тааллуқли бўлади. Интизомни бузиш юридик оқибатларни келтириб чиқаради, ўрнатилган интизом давлат томонидан қўллаб-қувватланади. Ҳарбий интизом деганда барча ҳарбий хизматчиларнинг ҳарбий низомлар, командирлар (бошликлар) нинг буйруқлари билан белгиланган тартиб ва қоидаларга қатъий ва аниқ риоя этиши тушунилади. Ҳарбий интизомга ҳарбий бурч, шахсий масъулият ва мислсиз садоқат каби омиллар орқали эришилади. Юксак ҳарбий интизомга эришишнинг асосий йўналишлари

қуйидагиларда ифодаланади: – ҳарбий хизматчиларда юксак ахлоқий-руҳий ва жанговар

фазилатларни тарбиялаш, командирларнинг буйруқларига онгли тарзда бўйсунуш;

– ҳар бир ҳарбий хизматчининг ўз мажбуриятлари ва ҳарбий низомлар талабларини бажариш масъулияти;

– ҳарбий қисмда ички тартибга бўйсунуш, барча ҳарбий хизматчилар томонидан кун тартибига қатъий риоя қилиш;

– жанговар тайёргарликни пухта ташкил этиш ва у барча

шахсий таркибни камраб олиши. Ҳарбий интизом қўмондонларнинг ўз қўл остидагиларга кундалик талабчанлиги, хизматчиларнинг ижро интизомини назорат қилиш, ҳарбий хизматчиларнинг шаънини ҳурмат қилиш ва бу ҳақда доимо ғамхўрлик, ишонтириш, мажбурлаш, жамоатчилик таъсирини оқилона уйғунлаштириш ва ўринли қўллаш каби омилларга таянган ҳолда амалга оширилади. Меҳнат интизому деганда, меҳнат жамоаларининг, ҳар бир ходимнинг меҳнатга муносабати, хатти-ҳаракатларининг белгиланган тартиби тушунилади. Меҳнат интизому корхона (муассаса, ташкилот) раҳбарияти томонидан ўрнатилади ва унга барча ходимларнинг риоя этиши мажбурийдир. Ўрнатилган интизомнинг бузилиши ходимларни танбех, ҳайфсан ҳамда меҳнат шартномасини бекор

қилиш каби интизомий жавобгарликка тортишга асос бўлади. Демак, интизом қонунийлик, ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибининг узвий, таркибий бўғини ҳисобланади. Жамият аъзоларининг алоҳида гуруҳлари фаолият кўрсатаётган ташкилот, корхона, ҳарбий қисмлар ва бошқаларда интизомнинг ўрнатилиши, бутун жамиятда қонунийлик, ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибининг ўрнатилишига кўмаклашади. Шундай қилиб, муайян давлат ва жамият тараққиёти инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларининг таъминланиши, қонунийлик талабларининг қатъий равишда бажарилиши, жамиятда ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибининг қарор топиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Ҳуқуқий тартибот – бу ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ нормаларида белгиланган қоидаларга тўла ва аниқ риоя қилишлари натижасида ўрнатиладиган ижтимоий муносабатлар тизимидир.

Ҳуқуқ, қонунийлик, ҳуқуқ-тартибот – давлат ва жамият ҳаётининг энг муҳим таркибий қисмларидир. Бироқ ҳуқуқ-тартибот – ҳуқуқ яратиладиган ва ҳуқуқий тартибга солишнинг бутун механизми ишга солинадиган пировард мақсад эмас. Мазкур мақсад – ҳуқуқ ёрдамида у ёки бу ижтимоий муносабатларни ўзгартириш, мустаҳкамлаш ёхуд сиқиб чиқариш, яъни ё ҳуқуқрон синфга ёки бутун халққа мақбул тартибни ўрнатишдан иборат. Ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий мақсади барқарор ижтимоий муносабатлар ва тартибни таъминлашдан иборат бўлиши лозим.

Ҳуқуқий тартиботнинг хусусиятларига қуйидагилар киради:

- у ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган бўлади;
- муайян ҳуқуқ нормаларини ҳаётга тадбиқ этиш натижасида юзага келади;
- давлат томонидан таъминланади;
- кишиларнинг ҳаётини енгиллаштириб, уларнинг янада эркин бўлишлари ҳамда ижтимоий муносабатларни ташкилий жиҳатдан юзага келиши ва амалда бўлиши учун шарт-шароит яратади;
- қонунийликнинг натижаси сифатида юзага чиқади.

Назорат саволлари:

1. Ҳуқуқ устуворлиги нима? Ҳуқуқ устуворлиги тушунчасига қандай ёндашувлар бор?
2. Қонунийлик принциплари ҳамда унинг мазмун моҳияти?.
3. Қонунийлик кафолатлари айнан қандай кафолатларда намоён бўлади?
4. Қонунийликни таъминлашда Ўзбекистон Республикаси конституциясининг аҳамиятини ёритинг.
5. Ҳуқуқий тартибот нима? Ҳуқуқий тартиботнинг хусусиятларини келтиринг.

7. Давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш истиқболлари

Режа:

1. Фуқаролик жамияти тушунчаси, белгилари, таркибий элементлари;
2. Фуқаролик жамиятининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий асослари;
3. Ҳуқуқий давлат назарияси;
4. Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгилари ва принциплари;
5. Ҳуқуқ устунлиги концепцияси.

• Фуқаролик жамияти қандай жамият ва у нималарга асосланади?

Фуқаролик жамияти – ҳар бир инсон манфаатини устувор билувчи, ҳуқуқий анъана ва қонунларга ҳурмат муҳити шакллантирилган, умуминсоний қадриятлар эъзозланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари сўзсиз таъминланадиган, давлат ҳокимиятининг самарали жамоатчилик назорати механизмлари вужудга келтирилган, инсоний муносабатлар чуқур маънавий-маданий қадриятларга таянадиган эркин демократик ҳуқуқий жамиятдир.

Фуқаролик жамиятининг қуйидаги асосий белгилари ва хусусиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. Жамият ва шахс эҳтиёжлари тизимида фаол ижобий фаолият ва меҳнатнинг роли алоҳида мазмунга эга бўлиши. Меҳнатга асосланган ижтимоий эҳтиёж ва манфаатлар тизимининг қарор топиши.

2. Жамият мазмуни, унинг ривожланиш қонуниятлари моҳиятининг хусусий мулкчилик муносабатлари орқали белгиланиши.

3. Хусусий мулк барча мулк шакллари қатори раванқ топиши ва уни муҳофазалашда қонуннинг, давлат ҳокимиятининг алоҳида ўрин тутиши.

4. Фуқароларнинг юридик жиҳатдан бир хил мақомга эгаллиги ва қонун олдида тенглиги. Жамиятда адолатли суд тизимининг қарор топиши ва унинг фуқароларни ҳимояловчи қосбон идорага айланиши.

5. Шахснинг хусусий ҳаёти ва иқтисодий фаолиятига давлат аралашувининг қонун доирасида чекланиши. Ҳуқуқий давлатчиликнинг мавжуд бўлиши.

6. Шахснинг давлат ҳокимиятига нисбатан мулкӣ ва иқтисодий мустақиллиги.

7. Давлат, давлат идоралари ва фуқаролар ҳуқуқнинг тенг субъекти сифатида муносабатга кириша олиши, уларнинг судда тенг тарафлар сифатида майдонга чиқа олиши. Фуқаролар ҳуқуқларини кафолатлаш ва устувор таъминлаш механизмларининг яратилганлиги.

8. Фуқаролик жамиятининг таркибий институтлари, жумладан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тизимининг мавжудлиги.

9. Жамиятнинг юксак маънавий-маданий ва ахлоқий ривожланганлиги; инсонлар ўртасидаги муносабатлар ўзаро ҳурмат, иймон-инсоф доирасида, шахс қадрини эъзозлаш асосига қурилганлиги ва бошқалар.

Фуқаролик жамияти институтларини қуйидаги мезонлар бўйича таснифлаш мумкин:

1. Иқтисодий соҳадаги манфаатларни қаноатлантирувчи тузилмалар: хусусий мулк асосида вужудга келадиган ва фаолият юритадиган нодавлат ташкилотлари; ижара асосида ишловчи жамоалар; ҳиссадорлик жамиятлари; молиявий жамғарма ҳамда уюшмалар; ишлаб чиқариш корпорация, концернлари ва бирлашмалари; тадбиркорлар уюшмалари (палатаси) ва бошқалар.

2. Ижтимоий соҳадаги манфаатларни ифодаловчи тузилмалар: оила ҳамда унинг манфаатларини ақс эттирувчи махсус ташкилотлар; таълим-тарбия муассасалари (мактаб, ўрта махсус ва олий таълим муассасалари); жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар; фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари; мустақил ОАВ; диний ташкилотлар; миллий-маданий марказлар; ихтиёрий кўнгилли жамиятлар; жамоатчилик фикрини аниқлаш ва ўрганиш институтлари; турли ижтимоий ихтилофларни адолатли ҳал этувчи тузилмалар ва бошқалар.

3. Сиёсий соҳадаги манфаатларни ақс эттирувчи институтлар ва тузилмалар: сиёсий партиялар; ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар; сиёсий муҳолифатнинг мавжудлиги; инсон ҳуқуқларини ҳимояловчи институтлар ва бошқалар.

Ўз навбатида фуқаролик жамияти институтларининг мамлакат ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

- аҳолини турли ижтимоий гуруҳлари манфаатларини ифода этади;
- фуқаролар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлашда, уларнинг сиёсий ва фуқаролик фаоллигини оширишда, мамлакатда рўй бераётган демократик ўзгаришларнинг кўламини кенгайтириш ва чуқурлаштиришда муҳим омил саналади;

- улар давлат ва ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан жамоатчилик назорати олиб боришнинг асосий воситаси ҳисобланади;

- миллий ўзликни англашда, жамият аъзоларининг сиёсий-ҳуқуқий маданияти ва миллий дунёқарашини юксалтиришда, миллий ғоя ва миллий истиқлол мафқурасини жорий этишда уларнинг имкониятларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади;

- бутун жамият аҳамиятига молик масалаларни ҳаётга тадбиқ этишда улар давлатнинг тенг ҳуқуқли ижтимоий ҳамкори ҳисобланади;

- нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ривожланган тизими жамиятда манфаатлар уйғунлигини қарор топтиради ва мустаҳкамлайди.

Фуқаролик жамияти ниҳоятда мураккаб ҳамда серқирра ижтимоий ходисадир. Шу боис уни иқтисодий, сиёсий, маънавий-ахлоқий асослар бўйича таърифлаш мумкин.

Иқтисодий асос. Фуқаролик жамияти хусусий мулкчиликка кенг йўл берувчи ва унга асосланувчи бозор иқтисодиёти муносабатларига, эркин иқтисодий фаолият таъминланган шарт-шароитга таянади. Айнан хусусий мулкчилик муҳити ва муносабатлари қарор топган жамиятда шахснинг мулкий мустақиллиги, иқтисодий фаолият юритишдаги эркинлиги таъминланади. Худди шу аснода шахс давлат ҳокимиятига нисбатан автоном, мустақил мавқени эгаллайди. Давлат хусусий ҳаёт соҳасига, шахс ва ташкилотларнинг қонуний иқтисодий фаолиятига аралашмаслиги лозим.

Фуқаролик жамияти концепциясини яратишга катта ҳисса қўшган немис файласуфи Гегель, ушбу жамиятни буржуача ишлаб чиқариш муносабатлари мажмуи сифатида тушунган. У бунда икки асосий принципни ажратиб кўрсатган:

биринчидан, шахслар ўз хусусий манфаатларидан келиб чиқиб ҳаракат қиладилар;

иккинчидан, инсонлар шундай ижтимоий муносабатлар тизимини вужудга келтирадиларки, бунда ҳар ким бошқа шахсга боғлиқ бўлади.

Хусусий мулкчиликка асосланган ижтимоий тузилма бўлмиш фуқаролик жамияти бозор иқтисодиёти муносабатлари тизимидан иборатдир. Бундай муносабатларга ишлаб чиқаришдаги рақобат ва унда ҳокимиятнинг маъмурий аралашувини чеклаш орқали эришилади. Фуқаролик жамияти инсоннинг ижодий фаоллигини намоён этишга йўл очувчи муносабатлар шаклланган тақдирда зоҳир бўлади. Тарихдан маълумки, хусусий мулк нафақат жамиятни турли қатламларга ажратган, балки ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қаратилган ташаббусни рағбатлантирган, ҳокимиятга нисбатан мустақил (автоном) тузилмаларни вужудга келтирган.

Ўзбекистонда ҳам хусусий мулкчиликка асосланган иқтисодий муносабатлар тизими қарор топмоқда, тадбиркорликка, кичик ва ўрта бизнесга кенг йўл очилиб, тегишли ташкилий ва ҳуқуқий механизмлар вужудга келтирилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси фуқаролик жамиятининг қарор топишини хусусий мулкнинг қатъий мавқега эга бўлиши билан боғлайди. Шу асосда ҳозирги пайтда жамиятда кенг кўламда хусусийлаштириш жараёнлари амалга оширилмоқда.

Сиёсий асос. Сиёсий нуқтаи назардан баҳолаганда, фуқаролик жамиятидаги сиёсий тизим ва сиёсий бошқарувнинг мазмун-моҳиятини ҳуқуқий давлатчилик ифода этади. Бошқача айтганда, ҳуқуқий давлат фуқаролик жамиятининг сиёсий моҳиятини, сиёсий шаклини ташкил этади. Бу икки ҳодисанинг ўзаро муносабати шакл билан мазмуннинг ўзаро алоқадорлигини акс эттиради. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, фуқаролик жамияти тўла маънода мавжуд бўлишининг шак-шубҳасиз шarti ҳуқуқий давлатнинг мавжудлигидир. Ва, аксинча, ҳуқуқий давлат фақат фуқаролик жамиятидек ижтимоий маконда қарор топиши ва фаолият юритиши мумкин.

Фуқаролик жамияти билан ҳуқуқий давлатнинг ўзаро нисбатини

иқтисод билан сиёсатнинг нисбати тарзида изоҳлаш ўринли бўлади. Буни Ўзбекистон мисолида яққол кўриш мумкин. Зеро, иқтисодий ислохотлар тегишли демократик сиёсий тузилмалар, институтлар мавжуд бўлишини тақозо этади.

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида мулк шаклини ўзгартириш, хусусийлаштириш жараёнларини амалга оширишга қаратилган давлат тузилмалари вужудга келтирилди. Ҳукумат иқтисодиётни бошқаришнинг бозор усулларига ўтмоқда. Вазирлар Маҳкамаси аппарати бевосита соҳавий маъмурий бошқарувдан қайтиб, бошқарувнинг функционал тизимига ўтди. Бунинг маъноси шуки, ҳукумат хўжалик юритувчилар фаолиятига бевосита аралашмайди, иқтисодиётни давлат йўли билан бошқармайди. У иқтисодиётни бозор йўлига ўтказишнинг умумий стратегиясини ишлаб чиқади, иқтисодий жараёнлар ва иқтисодий комплекслар фаолиятини уйғунлаштириш ва мувофиқлаштириш, шунингдек, хўжалик юритиш шакллари тақомиллаштириш, таркибий ва институционал қайта ўзгаришларни амалга ошириш, иқтисодиётни монополиядан чиқариш, тадбиркорлик ва рақобатчиликни ривожлантириш билан шуғулланади.

Фуқаролик жамиятининг сиёсий тавсифланиши фақат давлат тузилмаларини ривожлантиришдан иборат эмас. Демократия равнақ топиши учун фуқаролик жамиятида ҳурфикрлик, сиёсий плюрализм ҳам қарор топиши зарур. Бунинг учун жамиятда том маънодаги кўппартиявийлик, жамоат ва нодавлат ташкилотларнинг кенг кўламли тизими, тадбиркорларнинг иттифоклари, уюшмалари, меҳнаткашлар мустақил бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тизими вужудга келтирилиши лозим, токи бу тузилмалар давлат идоралари билан тенг ҳуқуқли муносабатларга кириша олсин.

Фуқаролар ва уларнинг уюшмалари давлат идоралари билан мулоқотда ҳуқуқнинг тенг субъектлари сифатида муносабатга киришадилар. Башарти, бу тенг ҳуқуқий муносабатларда томонлардан бирининг ҳуқуқига, манфаатига путур етказилса, у судга мурожаат этиши ва қонуний асосларда суд тартибида ўз ҳуқуқини тиклашга эришиши мумкин. Ҳуқуқий давлат нафақат фуқаролик жамиятини бошқарувчи тизим, балки ўзини ўзи бошқарувчи фуқаролик жамиятига боғлиқ, унинг манфаат ва эҳтиёжларига бўйсунувчи тизим сифатида майдонга чиқади.

Маънавий-ахлоқий асос. Фуқаролик жамияти чуқур маънавий, юксак маданий инсоний муносабатлар замирига таянади. Бу жамиятнинг маънавий ҳаётида бир нарса устуворлик қилади, яъни инсон бениҳоя даражада улуғланади, умуминсоний қадриятлар эъзозланади, улар мўътабар ва муқаддас саналади. Бунда инсоннинг кадр-қиммати, меҳр-оқибат, ахлоқий поклик, адолатпарварлик ва инсонпарварлик каби олий қадриятлар одамлар ўртасида муносабатларнинг белгиловчи мезони сифатида майдонга чиқади.

Фуқаролик жамиятида эркинлик, қонун олдида барчанинг тенглиги, ижтимоий адолатнинг таъминланиши ҳамма фуқароларнинг ижодий салоҳияти ва истеъдодининг бевосита рўёбга чиқарилишига имконият

яратилади.

• **Хуқуқий давлат қандай белгиларга эга бўлади:**

“Хуқуқий давлат” ибораси илк бор XIX асрнинг дастлабки ўттиз йилида немис олимлари К.Велькер ва И.Х.Фрайхер фон Аретин асарларида учрайди. Бироқ ушбу тушунча (**Rechtstaat**)нинг биринчи юридик таҳрири ва унинг илмий амалиётга киритилиши уларнинг ватандоши Роберт фон Моль томонидан 1832 йили амалга оширилган. У хуқуқий давлат ҳақидаги таълимотга узлуксиз ривожланиб боровчи категория сифатида қараган. Айтиш мумкинки, хуқуқий давлат ҳақидаги ғоя шу даврлардан бошланиб, юз йилдан ортиқроқ вақт мобайнида немис олимлари ва сиёсатдонларининг ақл-заковатларини банд этиб келди. Иеринг, Еллинек, Дюги, Орну, Паунд, Спенсер ва бошқалар тимсолида Ғарбий Европа илғор сиёсий-хуқуқий тафаккури ўз даври ва ўтмиш тажрибаси нуктаи назаридан хуқуқий давлат назариясини шакллантирганлар.

Р.Иеринг (1818-1892 йиллар) хуқуқий давлат фақатгина давлат ҳокимиятининг ўзи белгилаган тартибда ўзи бўйсунадиган жойда, узил-кесил хуқуқий барқарорликка эга бўлган ерда мавжуд бўлади, деб ҳисоблайди. Фақат ҳуқуқ ҳукмронлигидагина миллий фаровонлик, савдо ва ҳунармандчилик гуллаб-яшнади, халққа хос бўлган “ақлий ва ахлоқий кучлар” авж олади. **Еллинек** (1851-1911 йиллар) концепциясида давлат ўз халқи умумий манфаатларининг вакили сифатида, ҳукмронлик қилувчи, жамиятни юксак даражада ривожлантириш йўлида биргаликдаги индивидуал, миллий ва умуминсоний манфаатларни қондирувчи юридик шахс ҳисобланган халқ иттифоқи сифатида таърифланади.

Хуқуқий давлат - бу давлат хуқуқий асосда ташкил топадиган ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида ҳуқуқ устуворлик қиладиган давлат.

Хуқуқий давлатнинг белгилари ва тамойиллари:

- қонуннинг устуворлиги тамойили;
- давлат ва давлат органларининг ҳуқуқ билан алоқадорлиги;
- демократик ҳуқуқ ва эркинликлар билан боғлиқ барча институтларнинг мавжудлиги;
- инсон (фуқаролар) ҳуқуқ ва эркинликларининг давлат томонидан эълон қилинганлиги, ҳимоя қилиниши ва кафолатланиши;
- ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги;
- давлат ҳокимияти ваколатларининг тақсимланганлиги;
- давлат ва шахснинг ўзаро маъсуллиги.

Назорат саволлари:

1. Фуқаролик жамияти тушунчаси ҳақида гапиринг.
2. Фуқаролик жамиятининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий асосларини айтинг.
3. Хуқуқий давлатнинг асосий белгилари ва принципларини сананг.
4. Ҳуқуқ устунлиги концепцияси ҳақида гапиринг.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот. Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқишини масофавий таълим технологиялари асосида ўқитиш

1. Жамият қандай ходиса ва унинг ривожланишига қайси омиллар таъсир этади?
2. Европада давлатларнинг вужудга келишида асосий омил бўлиб нималар хизмат қилган?
3. Тегишли адабиётларда давлатларнинг келиб чиқиши турли хил назариялар доирасида тадқиқ этилишининг сабабини нималарда кўриш мумкин?
4. Давлатнинг келиб чиқишида Ғарб ва Шарқ моделларининг ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?
5. Масофавий ўқитиш деганда нимани тушунасиз?

2-амалий машғулот. Давлат функциялари тўғрисидаги билимларни шакллантиришдаги ёндашувлар

1. Давлат функциялари деганда нимани тушунасиз?
2. Давлат функцияларининг хусусиятларини сананг?
3. Давлат функциясининг давлат мақсади ва вазифалари билан ўзаро нисбатини айтинг.
4. Давлат мақсадининг хусусиятларини айтинг?
5. Давлатнинг вазифалари сананг?

3-амалий машғулот. Ижтимоий муносабатлар ва ҳуқуқий масалалар моҳиятини очиқ беришда казуслардан фойдаланиш

1-топширик

1. Ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий нормаларнинг ўзаро алоқадорлиги нималарда кўринади?
2. Ижтимоий нормаларнинг турларини сананг?
3. Ҳуқуқ деганда нима тушунилади?
4. Ҳуқуқнинг асосий белгилари нималардан иборат?

2-топширик

1. Ҳуқуқ тамойилларини тушунтиринг?
2. Ҳуқуқ тамойиллари таъсир этиш доирасига кўра қандай тамойилларга бўлинади?

4-амалий машғулот: Замонавий норма ва ҳуқуқ ижодкорлиги - норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлили

1-топширик

1. Ҳуқуқ нормаси қандай қоида?
2. Ҳуқуқ нормасининг белгилари қайсилар?
3. Ҳуқуқ нормасининг характерли жиҳатларидан бирини айтинг?

2-топширик

1. Ҳуқуқ нормалари қандай хусусиятларга эга?
2. Ҳуқуқ нормасининг тузилиши деганда...? Ҳуқуқ нормасининг тузилиши нечта?

5-амалий машғулот. Ҳуқуқий хулқ-атвор, ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик тушунчаларини шакллантириш

1. Ҳуқуқий хулқ-атвор деганда нима тушунилади ва у қандай кўринишларда бўлади?
2. Ҳуқуқий хулқ-атворнинг нечта (кўриниши) мавжуд?
3. Ҳуқуқбузарлик деб нимага айтилади?
4. Ҳуқуқбузарликнинг асосий белгилари қайсилар?
5. Ҳуқуқбузарлик объектив томонининг қандай элементлари мавжуд?

**6-амалий машғулот. Мамлакатда қонунийликни таъминлашда
ҳуқуқ устуворлиги ва ҳуқуқий тартибот масалалари**

1. Қонунийлик нима ва унинг асосини нималар ташкил этади?
2. Қонунийликнинг асосий тамойиллари қайсилар?
3. Қонунийликни амалга ошириш кафолатининг турлари қайсилар?
4. Ҳуқуқий тартиботнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
5. Ҳуқуқий тартиботнинг хусусиятларига қайсилар киради?

**7-амалий машғулот: Давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш
истикболлари**

1-топширик

1. Ҳуқуқий давлат – бу ...?
2. Ҳуқуқий давлатнинг белгилари ва тамойилларини сананг?
3. Ҳуқуқий давлат қандай белгиларга эга бўлади?

2-топширик

1. Сиёсий соҳадаги манфаатларни ақс эттирувчи институтлар ва тузилмалар қайсилар?
2. Иқтисодий соҳадаги манфаатларни қаноатлантирувчи тузилма?
3. Ижтимоий соҳадаги манфаатларни ифодаловчи тузилмалар?

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

Амалий йўналтирилган, кўникма ва малакаларни мустаҳкамловчи услублар ўз хусусиятларига кўра инновацион ҳисобланади. Уларга: ташкилий-фаолиятли ўйинлар (ТФЎ), ишчан ва ролли ўйинлар, персоналларнинг мулоқоти, ижодий ишлар, психотехника, ролли тренинг, “Case-study” ва бошқалар киради. “Case-study” – турли вазиятларнинг тавсифидан, яъни кейслардан фойдаланган ҳолда ўқувчиларда аниқ кўникмаларни шакллантириш техникасидир

Кейс — бирор ташкилотдаги қандайдир аниқ реал вазиятнинг ёзма тавсифидир. Ундан фойдаланиш мобайнида ўқувчилардан вазиятни таҳлил қилиш, муаммонинг моҳиятини кўриб чиқиш, мумкин бўлган вариантларни таклиф этиш ва улардан энг мақбулини танлаш сўралади.

Ихтиёрий *кейс* ўқитувчига, уни таълим жараёнининг ихтиёрий босқичларида, жумладан, ўқитиш ва унинг натижаларини назорат қилиш мобайнида фойдаланиш *имкониятини* беради.

1-масала

Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, жамият ривожини кўп жихатдан инсонларнинг турмуш тарзи, дунёқараши ва эҳтиёжлари тизимининг шаклланишига бевосита таъсир кўрсатган табиий шарт-шароитларга боғлиқ.

Жамият ривожланишига таъсир этадиган омилларни атрофлича муҳокама этинг.

2-масала

Жамият кишиларнинг тарихан ташкил топган ҳамкорлик фаолиятларининг маҳсули, мажмуаси сифатида тушунилади. Инсонлар фаолияти ва улар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар жамиятнинг асосий мазмунини ташкил этади. Жамиятдаги ҳамма нарса (моддий ва маънавий бойликлар, инсонларнинг яшаши учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиш в.б.) муайян фаолият жараёнида амалга ошади. Бундай фаолият сирасига мулкӣ, ишлаб чиқариш, оилавий, сиёсий, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ,

диний ва уларга мос келувчи муносабатлар киради. Айнан ижтимоий муносабатлар шахсни ижтимоий гуруҳлар, жамият билан боғлайди.

Жамиятда юз берадиган қандай ижтимоий муносабатлар давлатнинг пайдо бўлишида муҳим аҳамият касб этганлигини муҳокама қилинг.

3-масала

Европада давлатларнинг вужудга келишида асосий омил бўлиб хусусий мулкнинг шаклланиши муносабати билан жамиятда мулкий тенгсизликнинг ва шу асосда табақаланишнинг юзага келишига хизмат қилган. Осиёда эса суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши натижасида йирик ирригацион тармоқларни ташкил этиш юзасидан оммавий ишларни йўлга қўйишнинг зарурати асос бўлган. Шу билан бирга, турли халқларда давлатнинг юзага келишида юқоридаги омиллар билан бир қаторда бошқа омиллар ҳам муҳим ўрин тутган.

Давлатнинг юзага келишига таъсир қилган омилларни муҳокама қилинг.

4-масала

Хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганган ҳолда фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ҳуқуқий демократик давлат қуриш шароитида Ўзбекистон Республикаси функцияларининг ўзгариши ва янгиланиши борасида қандай ўзгаришлар қилиш мумкинлигини муҳокама қилинг.

5-масала

Жамият ва давлатнинг алоқаларини аниқлаш, давлатнинг жамият сиёсий тизимидаги ўрни вамавқеини кўрсатиб берадиган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий омилларни белгилаб олиш мумкин. Сиёсий тизим инсонлар фаолиятининг алоҳида соҳаси – сиёсат, сиёсий муносабатлар ва алоқалар соҳаси билан боғлиқ. У муайян сиёсий ироданинг маҳсулисифатида вужудга келади ва бу ироданинг амалга оширилишигасафарбар этилган воситаларнинг институциявий (ташкилий-тузилмавий) расмийлашган шакли тарзида намоён бўлади.

Турли жамиятлардаги сиёсий ҳаёт шакларининг ривожига кўра демократик сиёсий тизимлар, авторитар сиёсий тизимлар ва тоталитар сиёсий тизимларнинг ўзига хос томонларини мисоллар ёрдамида муҳокама қилинг.

6-масала

Ҳуқуқ тармоқлари - ижтимоий муносабатларнинг катта бир яхлит соҳасини тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар мажмуидан иборат ҳуқуқ тизимнинг йирик таркибий қисмидир. Ҳозирги пайтда, Ўзбекистонда мавжуд энг асосий ҳуқуқ тармоқлари ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари, предмети ва тартибга солиш усули хусусиятлари, ҳар бир тармоқнинг яхлит ҳуқуқ тизимида эгаллаган ўзига хос ва мос ўрнига, уларнинг ўзаро фарқларини аниқлаш муҳим ҳисобланади.

Ҳозирда Ўзбекистонда мавжуд ҳуқуқ тармоқларини мисоллар ёрдамида муҳокама қилинг

7-масала

Ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи кишилар бир-бирлари билан нафақат ишлаб чиқариш муносабатларига балки ҳуқуқий муносабатларга ҳам киришадилар. Хусусан, мулкчилик соҳасидаги бундай муносабатлар мулкка эгалик қилиш ва эгалик қилмаслик ҳуқуқига тааллуқлидир. Шу маънода мулкчилик муносабатлари ҳуқуқий муносабатларга айланади. Мулкдор билан ишчи орасидаги, яъни бирида мулкнинг мавжудлиги ва бошқасида мавжуд бўлмаслиги билан бевосита ифодаланган муносабатлар юридик муносабатлар ҳисобланади.

Ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиш асосларини мисоллар ёрдамида таҳлил қилинг.

8-масала

Ҳуқуқий муносабатда иштирок этаётган субъектларнинг диққат-эътибори, манфаати, хатти-ҳаракати қаратилган реал неъмат, аниқ нарса, жараён, ҳаракатлар ҳуқуқий муносабатнинг объекти деб аталади. Ҳар қандай ҳуқуқий муносабат унинг замирида ётган ҳаётий ҳодисаларни, нарса ва жараёнларни тартибга солиш вазифасини ўтайди. Шу боис, объектсиз, яъни ҳеч нарсага қаратилмаган, ҳеч нарсага таъсир кўрсатмайдиган ҳуқуқий муносабатлар бўлмайди.

Ҳуқуқий муносабатларнинг мажбурият ва ҳуқуқнинг пайдо бўлишида ҳуқуқий муносабат объектининг ўрнини муҳокама қилинг.

9-масала

Ҳуқуқ ижодкорлиги ўз моҳиятига кўра давлат иродасини қонунга, умуммажбурий аҳамиятга молик юридик кўрсатмаларга нисбатан намоён қилишни назарда тутаяди. Ҳуқуқ ижодкорлиги ривожланишининг ҳозирги босқичида, энг аввало, референдум йўли билан бевосита мамлакат аҳолиси томонидан ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ёхуд давлат ва бошқа бошқарув органлари томонидан ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олувчи

хужжатларни нашр этиш яққол намоён бўлмоқда. Баъзи мамлакатларда ҳуқуқ ижодкорлигининг шаклларида бири суд прецеденти ҳисобланади.

Ҳуқуқ ижодкорлигининг референдум ва суд прецеденти шакллари мўҳокама қилинг ва фарқли томонларини мисоллар ёрдамида ёритиб беринг

10-масала

Бошқа норматив-ҳуқуқий хужжатлар сингари қонунлар ҳам ҳуқуқ ижодкорлиги маҳсули ҳисобланади. Бироқ уларнинг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши қонуннинг ҳуқуқий ҳаётдаги тутган ўрни ва аҳамиятига боғлиқ бўлган ўзига хос хусусиятларга эга. Қонун норма ижодкорлигининг муҳим таркибий қисми бўлган қонун ижодкорлиги жараёнида яратилади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнида қонун яратилишининг ўзига хос томонларини мўҳокама қилинг.

11-масала

Юридик фактлар ҳуқуқ нормаларида назарда тутилади, мустаҳкамланади. Масалан, никоҳни ФҲДЁ (ЗАГС) идораларида рўйхатдан ўтказиш факти – юридик фактдир, чунки бу ҳолат Фуқаролик кодекси ва Оила кодексига мустаҳкамланган. Айни вақтда, масжидда ҳам никоҳ ўқиш фактлари (урф-одати) мавжуд. Бироқ, бу факт қонунда назарда тутилмаган. Шу боис у юридик факт бўлаолмайди.

Юридик факт ҳар доим ҳуқуқ нормаларида назарда тутилиши инобатга олинса иш муомаласи одатлари, маҳаллий одат ва анъаналар қай ҳолатларда юридик факт сифатида эътироф этилишини мўҳокама қилинг.

12-масала

Юридик фактлар хилма-хилдир, улар моҳиятан бир неча турларга бўлинади. Юридик фактлар улар келтириб чиқарадиган ҳуқуқий оқибатларга қараб: ҳуқуқни яратувчи, ҳуқуқни ўзгартирувчи ва ҳуқуқни бекор қилувчи фактларга бўлинади. Лекин айни бир юридик ҳодиса бир вақтнинг ўзида ҳам ҳуқуқ яратувчи, ҳам ҳуқуқни ўзгартирувчи, ҳам ҳуқуқни бекор қилувчи факт бўлиши мумкин.

Юридик фактларнинг турларини мўҳокама қилинг ва ҳам ҳуқуқ яратувчи, ҳам ҳуқуқни ўзгартирувчи, ҳам ҳуқуқни бекор қилувчи фактга мисоллар келтиринг.

13-масала

Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмаслигини билган ҳолда, яъни у бунга мажбур эмаслигини сезиб, суд ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи органларнинг

саволларига нотўғри жавоб бериб, айбсиз ҳисобланишларини ва жавобгарликдан озод этилишларини талаб қилишди.

Айбсизлик презумпциясининг асосларини муҳокама қилинг ва бу борада 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясида қандай ислохотлар белгиланганлигини муҳокама қилинг.

14-масала

Сиёсий режим давлат ҳокимиятининг аҳоли билан ўзаро муносабатлари қандай усуллар ёрдамида амалга оширилади, ижтимоий қатламларнинг сиёсий соҳадаги ҳақиқий нисбати қандай намоён бўлади, турли жамоат ташкилотларининг сиёсий мақоми қандай, давлат органлари ўз ҳудудларида яшовчи аҳолини бошқариш бўйича амалда қандай рол ўйнайдилар, деган саволларга жавоб беради.

Сиёсий режимнинг турлари ва ўзига хос хусусиятларини атрафлича изоҳлаб беринг.

15-масала

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг демократик ҳуқуқий давлат асосларини барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Бунда ҳокимиятлар бўлиниши алоҳида аҳамият касб этиб, давлат функцияларини самарали амалга оширилишини таъминлаб беради, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти мавжуд бўлиши шарт.

Ўзбекистон ҳокимиятлар бўлиниши принципининг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиши, суд ҳокимиятининг мустақиллигини ва қонун учтуворлигини таъминлаш бўйича амалга оширилган ҳуқуқий ислохотларни мисоллар ёрдамида ёритиб беринг.

16-масала

Маълумки, тегишли қонунчиликда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари ва уларни қабул қилиш ваколатига эга бўлган субъектлар қатъий белгилаб қўйилган. Шу билан бирга, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги ҳуқуқ нормалари тегишли давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан муайян ишга нисбатан қарор чиқариш (қўллаш) жараёнида ҳаётга татбиқ этилади. Мазкур жараёнда ҳуқуқ нормасининг мазмунида кўрсатилган қоидалар реал ҳаётий вазиятларга ёки ижтимоий муносабатларга тўла мос келмаслиги ҳам мумкин.

Ҳуқуқни қўлловчи субъектларнинг ҳуқуқни қўллаш ҳужжатларида акс этган (казуал) шарҳи ва ҳуқуқ ижодкорлиги субъекти яратган ҳуқуқ нормаси мазмуни ўртасида тафовут юзага келса қай бири устувор ҳуқуқий

аҳамиятга эгаллигини атрофлича муҳокама этинг. Ҳуқуқий асосларини кўрсатиб беринг.

17-масала

Роман-герман ҳуқуқ тизимида, аслида ҳуқуқ манбалари тизимининг бирлиги қонунда ифодаланган олий давлат иродасининг бирлигини, давлат тузилмасининг бирлигини англатади. Аксинча, ушбу тизимнинг шаклан бузилиши эса давлат ҳокимиятининг заифлигини, қонунийликнинг давлат сиёсатининг бир қисми сифатидаги бузилишини акс эттиради.

Ҳуқуқ манбаси сифатида қонуннинг ички ва ташқи омиллар таъсирида қабул қилинишининг оқибатларини муҳокама қилинг.

18-масала

Ҳозирги замон таълимоти урф-одатни ноҳуқуқий ва ҳуқуқий турларга ажратади. Олимларнинг аксарияти, ноҳуқуқий урф-одат шундай урф-одатки, ё ҳуқуқ ҳали тарихан таркиб топмаган жойда (уруғ қабиласи урф-одати), ё худ давлатга уюшган ёки унга ўтаётган жамиятда амал қиларкан, ноҳуқуқий соҳани (масалан, одоб-ахлоқ соҳасини) тартибга солади. Давлат санкциясини олган ва шунинг оқибатида ҳуқуқ манбаи сифатида эътироф этилган урф-одат ҳуқуқий урф-одат деб тушунилади.

Ҳуқуқ манбаси сифатида урф-одатнинг ўзига хос томонларини бошқа ҳуқуқ манбаларига таққослаган ҳолда муҳокама қилинг.

19-масала

Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқий тизими жамиятнинг жўшқин ривожланаётган ижтимоий тизимларидан биридир. Ҳуқуқий тизимнинг таракқий этганлик даражаси, мамлакатдаги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий вазият билан бевосита боғлиқ бўлиб, аҳолининг сиёсий-ҳуқуқий онги ва маданиятида намоён бўлади. Нафақат ҳуқуқшунослар, балки барча фуқароларнинг ҳуқуқий тизим тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлишлари фуқаролик жамияти барпо этиш мақсадларига эришиш учун ниҳоятда муҳимдир.

Ўзбекистонда шакллантирилаётган фуқаролик жамияти шароитида миллий ҳуқуқий тизимнинг ўзига хос томонларини муҳокама қилинг.

20-масала

Ҳуқуқни татбиқ этиш замон билан ҳамнафас кечадиган мураккаб жараёндир. Унда нафақат субъектив ҳуқуқ ва мажбурият эгалари, балки хилма-хил органлар – ҳуқуқ ижодкорлиги, ҳуқуқ ижрочилиги, ҳуқуқни қўллаш органлари тимсолида давлат ҳам иштирок этишини кўрсатиб ўтишади. Шундан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқни ҳаётга жорий қилиш

жараёни сифатида тушуниладиган ҳуқуқни татбиқ этиш, биринчидан, ҳуқуқни амалга оширишнинг юридик механизмларидан ҳамда, иккинчидан, амалдаги ҳаётий муносабатлар юридик шаклга кирган бевосита ҳуқуқни амалга ошириш шаклларидан ташкил топади.

Ҳуқуқни амалга оширишда давлат ва унинг тимсолида давлат органининг иштирокини муҳокама қилинг ва мисолларда кўрсатиб ўтинг.

VI. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Жамият	бу тарихий тараққиётнинг муайян босқичида вужудга келган ижтимоий муносабатлар маҳсули.	it is the product of social relations that emerged at a certain stage of historical development.
“Европача” йўл	Европада давлатларнинг вужудга келишида асосий омил бўлган хусусий мулкнинг шаклланиши жамиятда мулкнинг тенгсизлигининг ва шу асосда турли хил табақаларнинг юзага келишига сабаб бўлиши.	The formation of private property, which is a key factor in the emergence of states in Europe, leads to the emergence of property inequality in society and, on this basis, different classes.
Теологик назария	диний таълимотлар давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши тўғрисидаги илк таълимотлардир. Давлатчилик ва ҳуқуқ шаклланиши билан уни диний, илоҳий тарзда тушуниш юзага келган.	religious doctrines are the first doctrines about the origin of the state and law. With the formation of statehood and law, a religious, divine understanding of it emerged.
Патриархал назария	давлат оиланинг ривожланиши асосида вужудга келганлигини ифодалаовчи назария.	a theory that states that the state is based on the development of the family.
	давлат ҳокимияти кишиларнинг ўзаро бирлашиб ихтиёрий шартлашганликларининг ифодасидир. Бунда давлат ва жамият ўртасида ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар тизими	state power is an expression of the voluntary conditionality of people to unite. This creates a system of mutual rights and obligations between the state and society, which,

Ижтимоий шартнома назарияси	вужудга келиб, ўз навбатида, уларда шартнома мажбуриятларини бажармаганликлари учун жавобгарлик туғилади.	in turn, gives rise to liability for non-fulfillment of contractual obligations.
Материалистик назария	Давлат, энг аввало, иқтисодий муносабатларининг ривожланиши, бир-бирига қарама қарши синфларнинг юзага келиши натижасида вужудга келганлигини ифодаловчи назария	The theory that the state is formed primarily as a result of the development of economic relations, the emergence of opposing classes
Зўравонлик назарияси	давлат ва ҳуқуқни келиб чиқишининг бош сабаби – босқинчилик, зўравонлик ва бир қабилани иккинчи қабила томонидан зулмга дучор этиш деган ғоя ётади. Бунда давлат босиб олинган ҳудудлар (халқлар)ни бошқариш учун зўрлов аппарати вазифасини ўтайди.	the main reason for the origin of the state and law lies in the idea of aggression, violence, and the oppression of one tribe by another tribe. At the same time, the state acts as a coercive apparatus to control the occupied territories (peoples).
Психологик (рухий) назария	кишиларнинг рухияти жамиятнинг, шу жумладан ахлоқ, ҳуқуқ, давлатнинг ривожланишини белгилаб берувчи асосий омилдир.	the psyche of the people is a key factor in determining the development of society, including morality, law, the state.
Давлат	давлатнинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган давлат фаолиятининг	main (main) directions of the state activity directed on realization of the purposes and tasks of the

функциялари	асосий (бош) йўналишлари	state
Мақсад	бу муайян давлатнинг тараққиётидаги кейинги босқичда эришмоқчи бўлган ҳолати (масалан: фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш)	it is a state that a particular state seeks to achieve at a later stage in its development (e.g., the formation of a civil society, the establishment of a democratic state governed by the rule of law)
Вазифа	бу ушбу мақсадга эришиш учун ҳал этилиши лозим бўлган масалалар	these are issues that need to be addressed to achieve this goal
Функция	бу вазифалар ечимига йўналтирилган фаолият йўналишидир	it is a line of activity focused on solving tasks
Ижтимоий муносабатлар	ижтимоий субъектлар ўртасидаги ҳаётий неъматларни тақсимлаш, моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириш юзасидан келиб чиқадиган алоқалардир. Ижтимоий муносабатларнинг қуйидаги турлари мавжуд: миллий, этник, гуруҳий, шахсий ва бошқалар.	the distribution of vital goods between social subjects, the relations arising from the satisfaction of material and spiritual needs. There are the following types of social relationships: national, ethnic, group, personal, and so on.

<p align="center">Норматив тартибга солиш</p>	<p>умумий хусусиятга эга бўлиб, бунда нормалар (қоидалар) жамиятнинг барча аъзоларига ёхуд унинг муайян қисмига тегишли бўлади. Шу ўринда норматив тартибга солишнинг юзага келиши – ижтимоий тартибга солишнинг энг муҳим бурилиш нуқталаридан бири бўлиб, унинг тараққиётида йирик сифат ўзгаришларини, туб бурилишларини бошлаб берганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.</p>	<p>has a general character, in which the norms (rules) apply to all members of society or to a particular part of it. It should be noted that the emergence of normative regulation is one of the most important turning points of social regulation, which has led to major qualitative changes, radical changes in its development.</p>
<p align="center">Индивидуал тартибга солиш</p>	<p>эса аниқ субъектга тааллуқли ҳисобланади, яъни тегишли тарзда ҳаракат қилиш учун берилган индивидуал буйруқдан иборат бўлади. Тартибга солишнинг ҳар икки тури бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар ўзаро бир-бирига таъсир қилади, бир-бирининг мавжудлигини тақозо этади</p>	<p>while it belongs to a specific subject, i.e. it consists of an individual order given to act accordingly. Both types of regulation are closely related to each other, they interact with each other and require each other's existence</p>
	<p>бу жамиятда кишилар хулқ-атворини, муайян</p>	<p>it is a set of social norms that regulate human</p>

<p>Ижтимоий нормалар тизими</p>	<p>гурӯҳ ва жамоалар доирасидаги муносабатларни тартибга солувчи ижтимоий нормалар ҳамда уларнинг табиат билан ўзаро алоқаларини қатъий белгиловчи ижтимоий-техник нормалар мажмуидир</p>	<p>behavior in society, relations within a particular group and community, and socio-technical norms that strictly define their interaction with nature</p>
<p>Ижтимоий нормалар</p>	<p>бу кишилар ҳамда уларнинг жамоалари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи умумий хулқ-атвор қоидаларидир</p>	<p>these are general rules of behavior that govern the relationship between individuals and their communities</p>
<p>Ҳуқуқ тушунчаси</p>	<p>(юридик маънода) – бу давлат томонидан ўрнатиладиган ёки маъқулладиган, ўзида эркинлик, тенглик ва адолат тамойилларини ифодаладиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, бажарилиши умуммажбурий бўлган юриш-туриш қоидалари йиғиндиси</p>	<p>(in the legal sense) - a set of rules of conduct, established or approved by the state, which embodies the principles of freedom, equality and justice, aimed at regulating social relations, the implementation of which is universal</p>
	<p>унинг мазмуни ва мақсади тушунилади. Ҳуқуқнинг мазмуни ва моҳияти унинг асосий ва барқарор хусусиятларини намоён</p>	<p>its content and purpose are understood. The content and essence of law reflect its basic and sustainable features. At the same time, in</p>

<p>Хуқуқнинг моҳияти</p>	<p>этади. Шу билан бирга, хуқуқнинг моҳиятини белгилашда қуйидаги иккита жиҳат, яъни, ҳар қандай хуқуқ энг аввало, ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита вазифасини бажариши ҳамда мазкур восита кимнинг манфаатларига хизмат қилиши алоҳида аҳамият касб этади</p>	<p>determining the essence of the law, the following two aspects are of particular importance, namely, that any right, first of all, serves as a means of regulating social relations and whose interests this instrument serves</p>
<p>Хуқуқ тамойиллари</p>	<p>бу хуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита сифатидаги моҳиятини ифодаловчи бошланғич норматив асослар, энг асосий қарашлар, ғоялар ва қоидалардир</p>	<p>These are the basic normative bases, the most basic views, ideas and rules, expressing the essence of the right as a means of regulating social relations</p>
<p>Умумхуқуқий тамойиллар</p>	<p>адолатлилик, фуқароларнинг қонун олдида хуқуқий жиҳатдан тенглиги, инсонпарварлик, қонунийлик, демократизм, хуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги ва бошқалар</p>	<p>justice, legal equality of citizens before the law, humanity, legitimacy, democracy, unity of rights and obligations, etc.</p>
<p>Соҳалараро тамойиллар</p>	<p>жавобгарликнинг муқаррарлиги, ошқоралик, фуқаролик-процессуал ва жиноий-процессуал хуқуқдаги тортишувлилик тамойили ва бошқалар</p>	<p>the principle of inevitability of liability, transparency, adversarial law in civil procedure and criminal procedure, etc .</p>

Соҳавий тамойиллар	масалан, мулкый муносабатларда томонларнинг тенглиги (фукаролик ҳукуқи); жиноят жараёни ҳукуқида айбсизлик презумцияси ва бошқалар	for example, equality of arms in property relations (civil law); presumption of innocence in criminal law, etc
Ҳуқуқнинг функциялари	бу жамиятда ижтимоий муносабатларга ва кишиларнинг юриш-туришларига ҳуқуқий таъсир қилишнинг асосий йўналишларидир	these are the main areas of legal influence on social relations and people's behavior in society
Ижтимоий муносабатлар	ижтимоий субъектлар ўртасидаги ҳаётини неъматларни тақсимлаш, моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириш юзасидан келиб чиқадиган алоқалардир. Ижтимоий муносабатларнинг қуйидаги турлари мавжуд: миллий, этник, гуруҳий, шахсий ва бошқалар.	the distribution of vital goods between social subjects, the relations arising from the satisfaction of material and spiritual needs. There are the following types of social relationships: national, ethnic, group, personal, and so on.
	умумий хусусиятга эга бўлиб, бунда нормалар (қоидалар) жамиятнинг барча аъзоларига ёхуд унинг муайян қисмига тегишли бўлади. Шу ўринда норматив тартибга солишнинг юзага келиши – ижтимоий тартибга	has a general character, in which the norms (rules) apply to all members of society or to a particular part of it. It should be noted that the emergence of normative regulation is one of the most important turning points of social

<p align="center">Норматив тартибга солиш</p>	<p>солишнинг энг муҳим бурилиш нукталаридан бири бўлиб, унинг тараққиётида йирик сифат ўзгаришларини, туб бурилишларини бошлаб берганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.</p>	<p>regulation, which has led to major qualitative changes, radical changes in its development.</p>
<p align="center">Индивидуал тартибга солиш</p>	<p>эса аниқ субъектга тааллуқли ҳисобланади, яъни тегишли тарзда ҳаракат қилиш учун берилган индивидуал буйруқдан иборат бўлади. Тартибга солишнинг ҳар икки тури бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар ўзаро бир-бирига таъсир қилади, бир-бирининг мавжудлигини тақозо этади</p>	<p>while it belongs to a specific subject, i.e. it consists of an individual order given to act accordingly. Both types of regulation are closely related to each other, they interact with each other and require each other's existence</p>
<p align="center">Ижтимоий нормалар тизими</p>	<p>бу жамиятда кишилар хулқ-атворини, муайян гуруҳ ва жамоалар доирасидаги муносабатларни тартибга солувчи ижтимоий нормалар ҳамда уларнинг табиат билан ўзаро алоқаларини қатъий белгиловчи ижтимоий-техник нормалар</p>	<p>it is a set of social norms that regulate human behavior in society, relations within a particular group and community, and socio-technical norms that strictly define their interaction with nature</p>

	мажмуидир	
Ижтимоий нормалар	бу кишилар ҳамда уларнинг жамоалари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи умумий хулқ-атвор қоидаларидир	these are general rules of behavior that govern the relationship between individuals and their communities
Ҳуқуқ тушунчаси	(юридик маънода) – бу давлат томонидан ўрнатиладиган ёки маъқулладиган, ўзида эркинлик, тенглик ва адолат тамойилларини ифодаладиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, бажарилиши умуммажбурий бўлган юриш-туриш қоидалари йиғиндиси	(in the legal sense) - a set of rules of conduct, established or approved by the state, which embodies the principles of freedom, equality and justice, aimed at regulating social relations, the implementation of which is universal
Ҳуқуқнинг моҳияти	унинг мазмуни ва мақсади тушунилади. Ҳуқуқнинг мазмуни ва моҳияти унинг асосий ва барқарор хусусиятларини намоён этади. Шу билан бирга, ҳуқуқнинг моҳиятини белгилашда қуйидаги иккита жиҳат, яъни, ҳар қандай ҳуқуқ энг аввало, ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита вазифасини бажариши	its content and purpose are understood. The content and essence of law reflect its basic and sustainable features. At the same time, in determining the essence of the law, the following two aspects are of particular importance, namely, that any right, first of all, serves as a means of regulating social relations and whose interests this

	ҳамда мазкур восита кимнинг манфаатларига хизмат қилиши алоҳида аҳамият касб этади	instrument serves
Ҳуқуқ тамойиллари	бу ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита сифатидаги моҳиятини ифодаловчи бошланғич норматив асослар, энг асосий қарашлар, ғоялар ва қоидалардир	These are the basic normative bases, the most basic views, ideas and rules, expressing the essence of the right as a means of regulating social relations
Умумҳуқуқий тамойиллар	адолатлилик, фуқароларнинг қонун олдида ҳуқуқий жиҳатдан тенглиги, инсонпарварлик, қонунийлик, демократизм, ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги ва бошқалар	justice, legal equality of citizens before the law, humanity, legitimacy, democracy, unity of rights and obligations, etc.
Соҳалараро тамойиллар	жавобгарликнинг муқаррарлиги, ошқоралик, фуқаролик-процессуал ва жиноий-процессуал ҳуқуқдаги тортишувлилик тамойили ва бошқалар	the principle of inevitability of liability, transparency, adversarial law in civil procedure and criminal procedure, etc .
Соҳавий тамойиллар	масалан, мулкӣ муносабатларда томонларнинг тенглиги (фуқаролик ҳуқуқи); жиноят жараёни ҳуқуқида айбсизлик презумцияси ва бошқалар	for example, equality of arms in property relations (civil law); presumption of innocence in criminal law, etc

<p>Хуқуқнинг функциялари</p>	<p>бу жамиятда ижтимоий муносабатларга ва кишиларнинг юриш-туришларига ҳуқуқий таъсир қилишнинг асосий йўналишларидир</p>	<p>these are the main areas of legal influence on social relations and people's behavior in society</p>
<p>Хуқуқ ижодкорлиги</p>	<p>бу энг аввало ваколатли давлат органларининг норматив-ҳуқуқий актларини яратиш, уларга ўзгартириш киритиш ёки уларни бекор қилишга қаратилган фаолиятидир.</p>	<p>it is primarily the activity of the competent state bodies aimed at creating, amending or repealing normative legal acts.</p>
<p>Норматив-ҳуқуқий ҳужжат</p>	<p>давлат ваколатли органларининг белгиланган тартибда қабул қилган ҳуқуқий ҳужжати бўлиб, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, умум мажбурий характердаги қоидаларни ўрнатувчи, ўзгартирувчи ва бекор қилувчи расмий ҳужжатдир.</p>	<p>is a legal document adopted by the competent authorities of the state in the prescribed manner, an official document aimed at regulating social relations, establishing, amending and repealing the rules of a general mandatory nature.</p>
	<p>давлат томонидан ўрнатиладиган, маъқулладиган, муҳофазаландиган, муайян шаклда ифодаландиган, ижтимоий муносабатларни</p>	<p>a universally binding rule of conduct (behavior) established by the state, approved, protected, expressed in a certain form, aimed at regulating social relations.</p>

Ҳуқуқ нормаси	тартибга солишга қаратилган умуммажбурий юриш-туриш (хулқ-атвор) қоидаси.	
Гипотеза	ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган қонданинг кучга кириши учун зарур бўлган муайян аниқ ҳаётий ҳолатлар (воқеа, ҳаракат, ҳолатлар) ўзининг ифодасини топади.	is part of the rule of law, in which certain specific life circumstances (event, action, circumstances) necessary for the entry into force of the rule specified in the disposition find their expression.
Қонун ижодкорлиги фаолияти	ваколатли давлат органининг қонунларни ишлаб чиқиши ва қабул қилишга қаратилган, аниқ мақсадга йўналтирилган иродавий фаолиятидир	is a purposeful voluntary activity of the competent state body aimed at the development and adoption of laws
Қонуности ҳужжатлари	давлат ҳокимияти органларининг қонунга нисбатан пастроқ юридик кучга эга бўлган ҳуқуқий актлардир.	are legal acts of public authorities that have a lower legal force than the law.
Шахсининг ҳуқуқий хулқ-атвори	бу шахс томонидан юридик нормалар кўрсатмаларига мос келадиган хатти-ҳаракатларнинг амалга оширилишидир. Яна бу – қонунга итоат этувчи хатти-ҳаракат ҳамдир	it is the performance of actions by a person in accordance with the provisions of legal norms. It is also a law-abiding act

Ҳуқуқий хулқ-атвор	бу ҳуқуқ нормаларига мос келадиган, юридик оқибатларни келтириб чиқарадиган, ижтимоий фойдали аҳамиятга эга бўлган, ҳуқуқ субъектларининг онгли равишдаги хулқидир	it is the conscious behavior of the subjects of law, which conforms to the norms of law, has legal consequences, has socially useful significance
Фаол ҳуқуқий хулқ-атвор.	Бу фуқароларнинг, мансабдор шахсларнинг қўшимча вақт, куч-ғайрат, баъзан эса моддий маблағлар сарфлаш билан боғлиқ бўлган бир мақсадга йўналтирилган, ташаббусга асосланган қонуний фаолиятидир	It is a goal-oriented, initiative-based legal activity of citizens, officials, which is associated with additional time, effort, and sometimes material resources
Одатий ҳуқуқий хулқ-атвор	Фаол хатти-ҳаракатдан фарқли ўларок, у қўшимча маблағлар, куч-ғайратлар сарф қилиш билан боғлиқ бўлмайди. Бу инсоннинг ҳуқуқий нормаларга мос келадиган кундалик маиший турмуши ва бошқа ҳаётидир	Unlike active behavior, it is not associated with spending extra money, effort. It is a person's daily life and other life that conforms to legal norms
	Бундай хулқ-атворли шахслар ҳуқуқ кўрсатмаларига мос фаолият юритсаларда, бунда улар ушбу ҳаракатларни давлат мажбурловидан, ноҳуқуқий хатти-ҳаракатлари учун	When such persons act in accordance with the law, they do so out of fear that the state will coerce them and punish them for their illegal actions

Пассив (маргинал) ҳуқуқий хулқ-атвор	тегишли тартибда жазоланишларидан кўрққанликлари учун амалга оширадилар	
Ҳуқуқбузарлик	бу ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга субъект томонидан ҳаракат ёки ҳаракатсизлик кўринишида содир этиладиган, ҳуқуқ нормалари талабларига зид келувчи ҳамда шахсга, мулкка, давлатга ва бутун жамиятга зарар келтирувчи ижтимоий хавфли қилмишдир	it is a socially dangerous act committed by an entity with the right and legal capacity in the form of action or inaction, contrary to the requirements of the law and causing harm to the individual, property, the state and society as a whole
Айб	ҳуқуқбузарнинг ҳуқуққа хилоф ҳатти-ҳаракатига ва унинг ижтимоий хавфли оқибатига нисбатан қасд ёки эҳтиётсизлик кўринишидаги муносабати	the attitude of the offender in the form of revenge or negligence in relation to the unlawful behavior and its socially dangerous consequences
Қасд	шахснинг ҳуқуққа хилоф ҳатти-ҳаракатини содир қилаётганида, бу ҳаракат (ҳаракатсизлик)нинг ҳуқуққа хилофлигини, ижтимоий хавфлилигини, унинг оқибатини англаши ёки тушуниши (тўғри қасд), ёки бу муносабатнинг маълум оқибатни келтириб чиқаришига онгли равишда йўл	when a person commits an unlawful act, he or she understands or understands the illegality, social danger, and consequences of that act (omission) (right intent), or consciously allows that relationship to have a certain consequence (indirect intent)

	кўйиши (эгри қасд)	
Эҳтиётсизлик	шахсининг ҳатти-ҳаракатлари натижасида келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларнинг олдини олишни назарда тутиб, бепарволик билан ўзига-ўзи ишониб ҳаракат (ҳаракатсизлик) қилиши	to act (inaction) with negligence and self-confidence, with the aim of preventing the consequences that may arise as a result of the person's actions
Юридик жавобгарлик	бу ҳуқуқбузарга нисбатан ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган санкциялар асосида давлатнинг мажбурлов чораларини қўллашдир	it is the application of coercive measures by the state on the basis of sanctions provided for in the law
Қонунийлик	ижтимоий ҳаётда ҳуқуқ ва қонун ҳукмронлигидан, ижтимоий муносабатлар барча иштирокчилари томонидан ҳуқуқий нормалар кўрсатмаларини оғишмай амалга ошириш, мансабдор шахслар фаолиятидаги ҳуқуқбузарлик ва зўравонликка қарши изчил курашиш, жамиятда тартиб ва уюшқоқликни таъминлашдан иборат ижтимоий-сиёсий ре-жимдир	a socio-political regime consisting of the rule of law and order in public life, the strict implementation of legal norms by all participants in social relations, the consistent fight against delinquency and violence in the activities of officials, ensuring order and cohesion in society
Қонунийликнинг	бу қонун ва қонун ости	these are the methods

кафолати	актлари амал қилишини таъминловчи, фуқароларнинг ҳуқуқларини хамда давлат, жамият манфаатларини тўсиқларсиз амалга оширувчи усуллари, шарт-шароитларидир	and conditions that ensure the observance of laws and by-laws, the unimpeded exercise of the rights of citizens and the interests of the state and society
Ҳуқуқий тартибот	бу ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ нормаларида белгиланган қоидаларга тўла ва аниқ риоя қилишлари натижасида ўрнатиладиган ижтимоий муносабатлар тизимидир	it is a system of social relations established as a result of full and clear observance by legal entities of the rules established by legal norms
Умумийлик	мазкур принципга кўра қонун муайян шахсларга эмас, балки жамиятнинг барча аъзоларига қаратилиши керак	according to this principle, the law should be addressed to all members of society, not to specific individuals

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Раҳбарий адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг кўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.

2. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.Б-48

3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон”. – 2017.– 102 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2018. - 76 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда

3. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 19-сон, 209-модда

4. Ўзбекистон Республикасининг “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги Қонуни //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 49-сон, 578-модда

5. Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳукумат тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 49-сон, 611-модда

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 07.02.2017 йилдаги ПФ-4947-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга доир ташкилий чоратadbирлар тўғрисида”ги 14.02.2017 йилдаги Ф-4849-сон фармойиши // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 7-сон, 88-модда

III. Махсус адабиётлар

1. Одилқориев Х.Т., Тультеев И.Т. ва бошқ. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Sharq, 2009. – 592 б.
2. Исламов З.М. Теория государства и права (Часть 1. Теория государства). Учебник. – Т.: ТГЮИ, 2013. – 325 с.
3. Ҳайитбоев Ф.П., Нажимов М.К. Ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимлари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 229 б.
4. Ахмедшаева М.А. Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари. – Т.: ТДЮУ, 2019. –235 б.

IV. Хорижий адабиётлар

1. Нисневич Ю.А.Государство XXI века: тенденции и проблемы развития. – М. : КНОРУС, 2012. - 288 с.
2. Hart H.L.A. The Concept of Law. 3rd edition. – Oxford: Oxford university press, 2012. –333 p.
3. Brian Y.Bix.Washington University, St. Louis, B.A. Harvard University, J.D. Balliol College, Oxford University, D.Phil. Natural Law: Modern Tradition Natural Law: Online publication date: Sep. 2012 Online publication date: Sep. 2012. Edited by Jules L.Coleman, KennehtEinarHimma, and Scott J.Shapiro.

4. Марченко М.Н.Тенденции развития права в современном мире. Москва: Проспект, 2015.-376 с.

5. Радько Т.Н., Лазарев В.В., Морозова Л.А. Теория государства и права. – М.: Проспект, 2018. – 568 с.

6. Ахмедшаева М.А. Давлат ва ҳуқуқ ривожининг ҳозирги замон тенденциялари. – Тошкент: ТДЮУ, 2019. –235 б.

7. Марченко М.Н.Проблемы общей теории государства и права (Право):в 2 т.-2-изд.-Москва:Проспект, 2019.Т.2:-648 с.

8. Scott Veitch, Emilios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence. Themes and Concepts. Second ed. – London: Routledge publication, 2012.– 305p.

V. Электрон таълим ресурслари

1. <http://www.lex.uz>
2. <http://www.senat.uz>
3. <http://www.gov.uz>
4. <http://www.my.gov.uz>
5. <http://www.parliament.gov.uz>
6. <http://www.ziyonet.uz>

VIII. ТАҚРИЗЛАР

С.Муратаев ва Ф.Махмудовлар томонидан тайёрланган Тошкент давлат юридик университети ҳузуридаги Юридик кадрларни халқаро стандартлар бўйича профессионал ўқитиш маркази Қайта тайёрлаш ва малака ошириш курслари учун тайёрланган “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” модули ўқув - услубий мажмуасига

ТАҚРИЗ

Маълумки, бугунги кунда юридик таълимни ривожлантиришга катта аҳамият берилмоқда. Жумладан, 2020 йил 29 апрелда Ўзбекистон Президенти томонидан “Ўзбекистон Республикасида юридик таълим ва фанни тубдан такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони эълон қилинган бўлиб, ушбу Фармон ҳуқуқшунослик касби, ҳуқуқшунос олимлар олдига, юридик кадрлар тайёрлаш тизими олдига яна аниқ йўл харитасини белгилаб берганди.

Биринчидан, мазкур Фармон нафақат юридик таълим, балки юридик фанни ҳам ривожлантиришнинг янги ва концептуал масалаларини ишлаб чиқиш, юридик соҳада илмий салоҳиятни янги босқичга олиб чиқишга туртки бўлса, иккинчидан, келгусида юридик соҳа ривожини тубдан такомиллаштириш ва бу борада қўшимча чора-тадбирлар белгилашнинг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилади. Бу эса, янги ислохотлар даврида юридик соҳа ривожидан муҳим вазифаларни қўйган эди. 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг “Илм, маърифат ва рақамли иктисодиётни ривожлантириш йили”да амалга оширишга оид давлат дастурида “Юридик фан ва таълимни такомиллаштириш, юридик кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини ривожлантириш” бандининг реал ижросига бағишланган бўлиб, “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”даги белгиланган вазифалар билан уйғундир.

Тошкент давлат юридик университети “юриспруденция” мутахассислиги бўйича юридик кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш бўйича базавий олий таълим ва илмий-методик муассаса сифатида янги замонавий ўқув адабиётлар яратишга катта аҳамият берилаётгани таҳсинга сазовордир. Жумладан, Тошкент давлат юридик университетининг профессор-ўқитувчилари С.Муратаев ва Ф.Махмудовлар томонидан тайёрланган янги дастур асосидаги “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” ўқув-услубий мажмуаси диққатга сазовордир. Мазкур қўлланма ўзаро кетма-кетликда ва изчилликда, яъни: ишчи дастур, модулни ўқитишда фойдаланиладиган интерфаол таълим

методлари, назарий материаллар, амалий машгулот материаллари, кейслар балки, глоссарий ҳамда тавсия этилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

Мажмуанинг кириш қисмида ўқув модулининг долзарблиги ва аҳамияти ҳамда ҳуқуқий асослари, модулни мақсад ва вазифалари ёритилган. Шунингдек, модул бўйича тингловчиларнинг билим, кўникма, малака ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар келтирилган. Тингловчилар учун қўлланмада келтирилган модул бўйича соатлар таксимоти, баҳолаш мезонлари, назарий ва амалий машгулотлар мазмуни қулай ва содда баён этилган. Айниқса, ҳар бир тингловчининг фаоллигини оширишга қаратилган модулни ўқитишда фойдаланиладиган интерфаол таълим методлари ҳам ўринли ва таҳлилий ифода этилган. Мавзулар кетма-кетлиги ҳам изчилликда жойлаштирилган. Глоссарий қисмида терминларга ўзбек ва инглиз тилидаги шарҳ берилган.

Умуман, ўқув-услубий мажмуа мантикий асосда тузилган ва тинловчи ўзлатириши учун қулай матнда таёрланган. Шу билан бирга, мазкур ўқув-услубий қўлланма 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3151-сон, шунингдек Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сон қарорларида қайд этилган вазифаларни қамраб олган ҳолда бажарилган бўлиб, уни чоп этишга тавсия этаман.

**ТДЮУ “Давлат ва ҳуқуқ назарияси”
кафедраси профессори, ю.ф.д**

ТДЮУ Давлат ва ҳуқуқ назарияси кафедраси мудир, ю.ф.н. С.Муратаев ва ТДЮУ ҳузуридаги Профессional ўқитиш маркази директор ўринбосари Ф.Махмудовлар томонидан тайёрланган Тошкент давлат юридик университети ҳузуридаги Юридик кадрларни халқаро стандартлар бўйича профессионал ўқитиш маркази қайта тайёрлаш ва малака ошириш курслари учун тайёрланган “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” модули ўқув- услубий мажмуасига

ТАҚРИЗ

Мамлакатимизда сўнгги йилларда инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида давлат ҳамда жамият ҳаётининг турли соҳаларида олиб борилаётган ислохотлар натижасида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида, жумладан таълим соҳасида ҳам жиддий ўзгаришлар содир бўлмоқда.

Маълумки, таълим тизимини тубдан такомиллаштириш мақсадида республикамизда бир қанча қонун ҳужжатлари қабул қилинган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ва 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонлари шулар жумласидандир. Ана шу ва бошқа қонунчилик ҳужжатлари бугунги кунда таълим тизимимизни ривожига ҳамда ўқув модуллари бўйича дарслик, ўқув- услубий мажмуа ва дастурларини такомиллашувига хизмат қилмоқда. С.Муратаев ва Ф.Махмудовлар томонидан “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” модулидан тайёрланган ўқув-услубий мажмуа ҳам ҳозирги кунда ҳуқуқшунослик йўналишида ишлаб чиқилган долзарб қўлланмалардан бири бўлиб, ушбу мажмуа ишчи дастур, модулни ўқитишда фойдаланиладиган интерфаол таълим методлари, назарий материаллар, амалий машгулот материаллари, кейслар банки, глоссарий ва адабиётлар рўйхатидан иборат. Мазкур мажмуа таълим тизимига оид қонун ҳужжатларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришга хизмат қилади. Мажмуанинг ижобий жиҳатлари ва янгилиги шундаки, унда давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқилиши масофавий таълим технологиялари асосида ўқитиш; давлат функциялари тўғрисидаги билимларни шакллантиришдаги ёндашувлар; ижтимоий муносабатлар ва

ҳуқуқий масалалар моҳиятини очиб беришда қазуслардан фойдаланиш; замонавий норма ва ҳуқуқ ижодкорлиги – норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлили; ҳуқуқий ҳулқ-атвор, ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик тушунчаларини шакллантириш; мамлакатда қонунийликни таъминлашда ҳуқуқ устуворлиги ва ҳуқуқий тартибот масалалари; давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш истикболлари мавзулари кўпгина адабиётлар, манбалар ва қонун ҳужжатларидан фойдаланилган ҳолда ўзига хос тарзда ёритиб ўтилган. Ушбу мажмуанинг қатор ижобий жиҳатларини эътироф этиш билан бирга, унинг баъзи камчиликларини ҳам кўрсатиб ўтиш жоиз. Масалан, биринчи мавзуда инсоният ривожининг 2500-3000 йиллик тарихидаги давлат ва ҳуқуқ масалалари юзасидан умумий қузатув таҳлилинини ўтказиш масаласининг келтириб ўтилганлиги мақсадга мувофиқ эмас. Бундан ташқари еттинчи мавзуда давлат ва ҳуқуқ ривожига оид сўнгги йилларда ҳимоя қилинаётган мавзулар билан таништириш масаласи ҳам етарли даражада ифодаб ўтилмаган. Лекин, юқорида келтириб ўтилган баъзи камчиликлар, мазкур ўқув-услубий мажмуанинг умумий савиясига салбий таъсир кўрсатмаган ва уни оммавий нашрга ҳамда таълим соҳасида қўлланма сифатида фойдаланишга тавсия этиш мумкин.

Тақризчи

О.Хусанбоев

ТДЮУ Давлат ва ҳуқуқ
ишарияси кафедраси
доценти, ю.ф.н.